

K 217

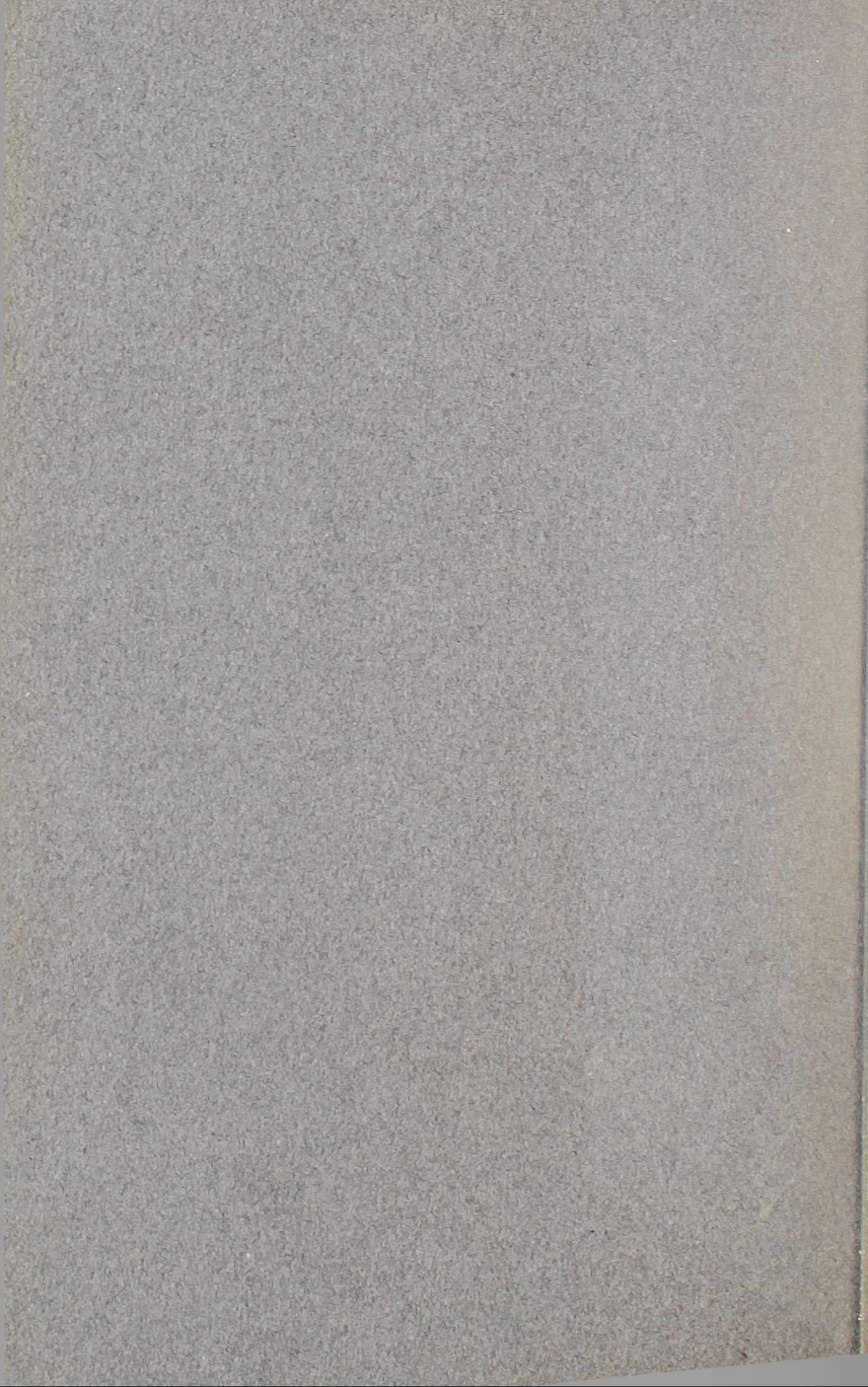

610010825

COBISS

217.

ID 129552

U. 10825.

ЧЕДА МИЈАТОВИЋ

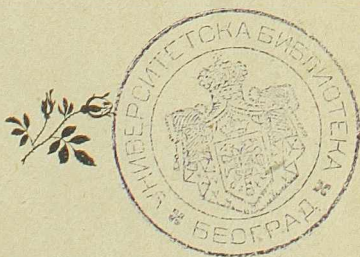
184-192

КНЕЗ ГРАДОЈЕ ОД ОРЛОВА ГРАДА

ПРИПОВЕТКА

ИЗ ВРЕМЕНА БОЈА НА КОСОВУ

ОДШТАМПАНО ИЗ „БРАНКОВА КОЛА“ ЗА 1899.

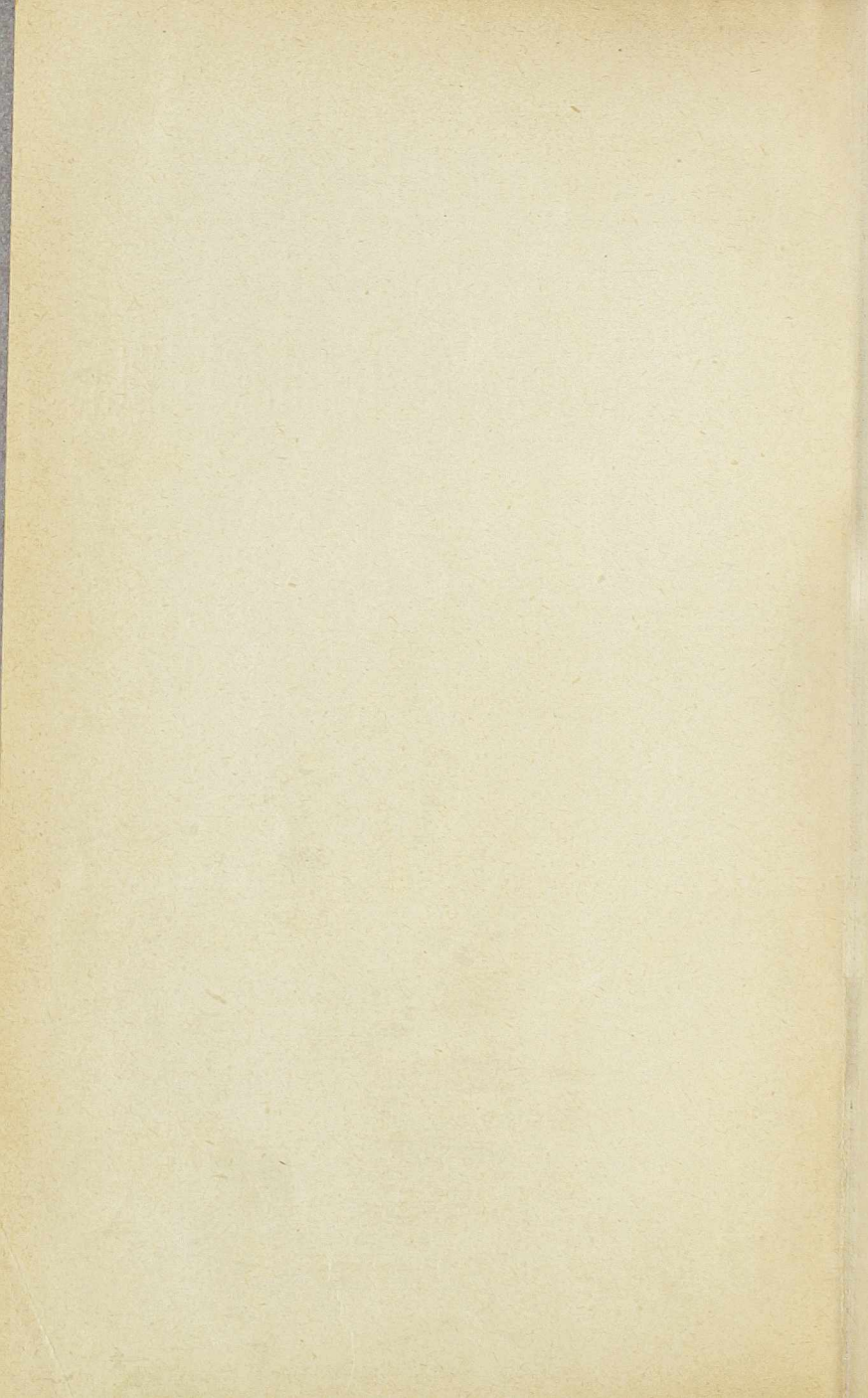

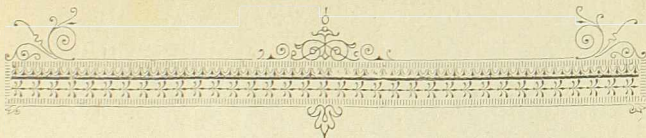
СР. КАРЛОВЦИ

СРПСКА МАНАСТИРСКА ШТАМПАРИЈА

1899

Цена 80 нов. или 1¹/₂ дин.

I

На једној малој заравњи, у падини која се од Голубињске Планине тихо спушта у Голубињску Реку, лежи Орлов Град, од старина двор властелинске куће Орловића. Народ прича да је прве темеље и прву кулу од тога двора још цар Тројан сазидао и да се онда тај град звао Голубац, као што су се и први српски властели, који њиме завладаше, звали Голубовићи све до времена Немањина, кад им Велики Жупан даде хрисовуљ да се унапред па до века зову Орловићи, а двор њихов Орлов Град.

Још док су се звали Голубовићима били су они на далеко чувени као „српски соколони“, а већ од како се прозваше Орловићима старали су се да не посраме ни то име, ни царскога кума, који им га је дао, ни стару славу, коју су као Голубовићи стекли били.

Била је то и богата кућа. Још од пре

сто година у планини Голубињу, која је већим делом њихова баштина, пронашле су се сребрне руде, као да су виле сребрним жицама прешивале темеље од Голубиња. Орловићи дадоше те руднике неким Дубровчанима под закуп, а ови доведоше Сасе из Новог Брда и са Рудника, и сребраре са Приморја, те Орловића кнежина поста у брзо као кошница од винове лозе са ројем златних пчела. Богатство им није повисило славу, али је није ни засенило. Повисило је госпоштину њихову, али им није повећало срећу. Изгледало је као да племе њихово хоће да се угаси. У дане ове, у које загледамо у Орлов Град, старинска и славна кућа Орловића има само две мушке главе: кнеза Градоја, старца од седамдесет лета, и унука његова Боривоја, младог дечка од петнаест година. Син Градојев, кнез Милан Орловић, погинуо је пре две године у славној бици на Плочнику, допринев знаменитим својим личним јунаштвом те је кнез Лазар Агарјане разбио.

Тек би се из нацртане слике могло видети како је диван Орлов Град, а речима је тешко лепоту његову описати. То није само град са голим зидинама и беспрозорним кулама, него је и двор са прозорима у оквирима од извајаног камена, са терасама на ступовима, са кубетима изнад придворних црквица, са китњастим мостовима између кула. Сваки је Орловић од пет стотина година овамо волео да дода по неку грађевину, за спомен себи, граду који су му стари оставили; и сваки је

век ударао на те грађевине своје неизгладљиве печате. Сам кнез Градоје, кад је пре педесет година наследио свога оца, подигао је две високе осмоугле куле, везао их једном мраморном терасом на мраморним ступовима, а терасу наслонио на зидове од малих и великих одаја и дворана у којима је живео. Са те терасе гледало се доле у авлију патосану великим белим каменим плочама; на средини авлије начињено је округло корито од шареног мрамора, у које је падала вода, која је из кљуна једног тучног ждрала најпре далеко у висину шибала. Из авлије се по каменој стеници силазило у перивој, који се својим цветним лејама пружао низ зелену косину далеко до самих сребрнокорастих топола, што се трепером свога лишћа нешто тајанствено разговараху са жубором Голубињске Реке, која испод њих и мимо њих протицаше. Дивно је било са оне терасе пустити поглед поврх мраморне авлије и цветног и шареног перивоја до сребрних таласа, што кроз грање од дрвља и шибља трептаху у даљини. Још је дивније пред вечерњи сутон ранога лета седети на тераси, гледати у шарени перивој, преко њега у зелено дрвље украј реке, и преко овога у плаво небо, које се руменило на ивици где се на модре планине у даљној даљини наслањало, — све то гледати па дихати оним слатким поветарцем, који се напојио мирисом од босиљка, ружа, и липова цвета! Није чудо што су славуји и косови и сенице изабрали перивој Орлова Града за свој рај земаљски, и што је

изгледало да су шарени и бели лептирови налазили, да сунце топлијим и златнијим зрацима озарује цвеће око Орлова Града.

Једнога топлог сунчаног дана, крајем маја 1389., баш на томе крилу Орлова Града могли сте угледати слику мирну и опет пуну боје.

По белим плочама од авлије и око оног мраморног кладенца шетаху се невесело један паун и две паунице. Овда и онда закрештали би својим ружним криком, па би онда — као да се и сами стиде — оборили главе ниско и узели кљуцати у камене плоче.

Ниско поврх леја од цвећа и поврх широких и шарених стаза у перивоју, хитро су вијугале плаве ластавице.

У густом грању од стародревног бршљана, који се припијао уза ступове и зидине од двора, врапци су држали некакав свој сабор. Били су се нешто силно узбунили и ужурбали, и као да је сваки од њих хтео својим цвркутом да надцврчи сваког другог, па ма танка грла попрштала.

Голубови су немирно час узлетали до на врхове од кула (као да са те висине боље сагледају да ли се то доиста од некуда хољуј диже) час опет журно слетали ка голубињаку, те загушеним и усплахиреним гугутањем гукаху голубицама својим некакве зле слутње своје, као да их — онако клањајући им се и ширећи пред њима крила своја — преклињаху да ни по што голубињак не остављају!

Из једне баруштине близу јаза од воде-

нице на Голубињој Реци чуло се непрекидно и убрзано кркетање жаба, као да оно велико коло од млина окреће некакву џиновску чегртаљку.

Из села, десно испод Орлова Града, допираху узбуњива запевања петлова, као да усплахирени оглашују брзу дажду, ако не и буру.

Небо је било ведро. Чисто се усијало од јаркости жаркога сунца. Владала је жестока запара. У далекој даљини могло се оком видети како јара трепти над земљом, као да баш из ње и извире. На ливади, на лево од двора, овце и јагањци се збили у гомиле, спустили сниско главе, па убрзаним дахом дактаху од врућине.

Нигде облака; али се овда и онда из далеке даљине чула потмула нека тутњава, као да негде грми, или да негде дубоко испод земље некакав џин овда и онда захрче.

На самој тераси, у хладовини коју је западна кула својом сенком правила, седео је у високој храстовој столици старац један, одевен у господско рухо од Дубровачке скрлатне чохе, са жутиим, меканим чизмама до колена. То је био човек средњега стаса, широких прсију, чврстих мишица, жилаве руке; сѐд, с дугом косом, дугим брцима, а округло поткресаном густом брадом око руменог и округластог лица. Опружио се био у оној храстовој високој столици, наслонио главу на крила некаквога у храстовини вешто изрезаног змаја, положио руке по наслонима

од столице; заспао; по тешко али равномерно дише; по мало и хрче.

Поред ногу његових испружила се беху и спаваху два хрта, један бледомрк као срндаћ, други сивоплав као да је од дивљих голубова боју позајмио. Иза столице старога витеза на једном сребрном обручу, који виси о гвозденом танком ланцу, љуља се сиви соко један, са малим калпаком од скрлатне кадифе на глави.

Према старцу, и само три или четири корачаја од њега, седела је у истој таквој високој и богато изрезаној храстовој столици, млада једна жена, по високог, вижљавог, танкоструког раста, с нешто мало по дугачким али ипак облим, као млеко белим лицем, дивно срезаним руменим уснама, крупним црним очима, танким лепо повијеним обрвама, и дугом и густом црном косом. Била је то лепа и милокрвна жена, око својих тридесет година. Не више пупољак али ни пуно развијена ружа; цвет у коме се сливају невина сећања на пупољак и поуздана надања на пуно развијени цвет; жена и девојка уједно; по лепоти стаса и милини лика — вила; по очима, по кадифеној мекости погледа, по сунчаној светлости њиховој, по тајанственој дубљини њиховој не више жена, него неко божанско створење. Сељаци причају да анђео Божји кроз њене очи гледа, те за то њени погледи прогањају нечисте духове из људи, лече бесомучне, малодушне праве јунацима, а јунаке скромнима. Где у невољама и жало-

стима овога света молитве калуђера не могу да помогну, ту милосрдан поглед из ока Мандалене Орловићке, дотицај њене руке, и неколико њених речи, шапутом управљених Мајци Божјој, свагда помажу!

Била је сасвим просто одевена у хаљини од некакве танке вунене тканине, утегнуте око витког јој стаса пасом од плавог аксанита извезеног сребрном жицом и спутаног сребрним пафтама.

Нагнула се била над једним по широким разбојем, па час погледа на једну икону испред себе, час хитљено свиленим концем везе по једном комаду румене свиле, чврсто затегнуте у шимшировим оквирима. Везла је покров једној сребрној скрињи коју је са комадићем од часног дрвета и другим неким светим моћима кнез Градоје поклонио своје манастиру Милостину. Журила се, јер је управ довршивала диван вез. А била је вешта везиља, јер је као млада девојка провела неколико година у Дубровнику, учећи се од калуђерица Дубровачких. Још неколико убода танком иглом од биљура, још неколико потеза свиленим концем, још неколико завежљаја на наличју од веза, и ево га готов рад који с толиком пажњом већ од два месеца ради!

Млада се жена усправи; дахну дубоким дахом, као да јој се са срца тежак терет скинуо; па онда, као са неке висине и издалека, гледаше непомично на слику, коју беше увезла. Исус, одевен у рухо бело као снег,

седи на сниској клупи па пун сажаљивости гледа у Марију Магдалену, која, у бледоплавој хаљини пала беше на колена, да својом густом и дугом русом косом утире са ногу Исусових покајничке сузе, што се мешаху са скупоценим мирисима. Везиља гледаше дуго и дуго у русокосу и белолику Магдалену. Гледајући је срце јој се полагано растапаше у тугу; крупне њене очи напунише се сузама, које би затрепале на дугим трепавицама, па падале низ образе као крупан бисер. Одједанпут се отрже својим мислима, устаде на ноге, права и витка као јела. Прекрсти се побожно три пута, и три пута целива слику Исусову, а шапуташе тихо:

„Опрости ми, Господине! Мишљах више о слабоме срцу жене Магдалене, него о јакости твоје сажаљивости према нама грешнима!“

Старац прену иза сна и скочи живо на ноге. Загледа се за неколико тренутака у младу жену, па јој рече:

„Мандо, снахо моја, што ти је? Што сузе лијеш?“

„Од радости, бабо, што ево, хвала Богу, доврших вез, мој прилог цркви, коју си ти саградио, окитио и обдарно!“

„Чудни сте створови Божји, ви жене!“ рече старац седајући опет на свој сто; „сузе лијете кад сте несрећне, сузе лијете кад сте срећне! У чему ли је разлика?!“

„У свакој сузи, коју срећа натопи, трепти захвалност наша Богу; у свакој сузи коју

несрећа из срца исцеди, трепти надежда наша на Бога! Ето, у томе је сва разлика!“

Старац је непомично гледаше за неко време као да хоће да продре погледима кроз ону танку паучину, којом су јој речи њене сузе њене обвијале. Па онда, више као себи него њој говорећи, промрмља:

„Јадна снахо моја!... Да знам где је Станко, ишао бих да га везана дотерам, да пред тебе падне — или бих га заклао!“

Тек је старац преко усана превалио име „Станко“, а Манда једним кроком дође до њега сва бледа, пренеражена, уздрхтала. Клече поред њега, пољуби му десницу, па дубоко узбуђена, запињући језиком на свакој другој или трећој речи, говораше:

„Молим те, бабо, не помињи га! Имај милости према љуби сина твога! Не помињи име, које усне моје, од ових шеснаест година како сам у вашу кућу доведена, ни у сну прошаптале нису!“

И онда бризну плакати.

„Ма што ти је, дете моје?!“ питаше старац нежно, и покушаваше да је подигне.

У томе часу закуца сребрно клепало са највише куле на двору.

Оба хрта скочише хитро па залајаше лавезом у коме беше нешто угушеног урликања. Њима се одазваше многобројни пси по разним крајевима двора. Врапци се ућуташе. Голубови слетеше сви у голубињак. У даљини се опет чуо тутањ као од грмљавине. Старац викну неколико пута:

„Ристиворе! Ристиворе!“

Однекуд доле испод терасе испаде на мраморну авлију млад момак, красног лика, висок и лепо развијен.

„Ево мене, господару!“ викну он оздо, скиде калпак и поклони се.

„Ко стражари на кули?“ питаше стари кнез.

„Марјан!“ рече Ристивор.

„Јавља ли што клепа?“

„Вели: иде уз брдо право к вратницама некаки коњаник, сâм, без пратилаца!“

„Потеци с момцима ка главним вратима, поздравите госта добродошлицом, па га доведите право к мени!“ заповедаше старац, и умах нестаде Ристивора.

Мандалена дохвати журно разбој од шимшира са довршеним везом, и хтеде се уклонити, али јој старац не даде, него заиска да види вез, посматраше га дуго и хваљаше га много.

Мало час па опет однекуд потмули тутањ у даљини.

„Све ми се чини да негде у даљини грми!“ рече тихо госпођа Манда своме свекру. „Боривој је с момцима одјахао у планину да огледају младог сокола, ког му Дубровачки трговци ономад дароваше. Волела бих да ми је дете већ овде у двору. — Не знам шта ми је, али ме ево данас већ неколико пута нека чудна страва подузимље!“

„Није чудо на оваквој мајини. Зар врапци да осећају кад бура долази а људи да не осе-

ћају?! Нити је чудо да тебе, снахо моја, овда и онда зле слутње обузимљу. И ако си млада, доста си бура у животу видела!“

У томе се отворише једна уска врата у зиду на који се тераса наслањала, Ристивор испаде, поклони се дубоко пред старцем, па рече:

„Дворанин војводе Радича, властелин Иван Порубовић од Дреновца!“

Млад човек, који гологлав следоваше Ристивору, смерно се поклони, дохвати се руком скута кнежева и прихвати десницу, коју му старац пружи, и целива је полагаано и побожно као да је каква светиња.

„Добро нам дошао, млади властелине!“ рече кнез срдечно. „Како је војвода? Је ли му све здраво и мирно на дому?“

„Нека је слава Богу, војвода је здраво и добро, а биће и боље ако Бог да! Спремао се да весело дочека прво чедо којим сад већ сваким даном очекује да га госпођа дарује, ако Бог да! А ето му стигоше за све нас весели гласи од Крушевца! Господар нас зове на Косово! Него ево ти, кнеже, књига од војводе која ће ти све по танко казати!“

„Нека је слава Богу!“ рече кнез побожно па се прекрсти; „нека је слава Богу на добрим гласима а у добри час!“

Млади властелин извади из једне свилене, лепо извезене, торбице по велико писмо и предаде га кнезу.

Прихватив писмо у своје руке стари се кнез окрете Ристивору: „Синко Ристиворе, води нашег милог госта у црвену кулу, нек

се мало поодмори; додај му вина и белих симита, нек се прихвати док не стигне ве-
 чера, па нам га доведи у трпезарију. А сад
 одмах пошљи по попа Каритона да овамо к
 мени дође, да нам војводино писмо прочита!“

Одједаред духну поветарац, влажан и
 хладан. Од запада ударише црни облаци па
 се брзо развијаху и застираху небо. Крупне
 капље дажде почеше падати па опет преста-
 доше. Кнез и госпођа Манда оставише те-
 расу па се склонише у једну повелику одају
 у којој беше већ тако мрачно, да наредише
 да се велике жуте воштанице у сребрним
 стојницима донесу.

Кад већ запалише свеће стари се кнез
 посади у једну велику столицу, држећи је-
 днако у руци писмо војводино, које још не
 хте отварати. Манда оста стојећи пред стар-
 цем, брижно погледаше кроз уске прозоре
 на црне облаци које сад већ муње просеца-
 ху, и тешкаше се што јој сина нема. Старац
 погледаше к вратима и узе се срдити што
 му нема придворнога попа да војводино писмо
 прочита. Као обично кад је срдит узе шкр-
 гутати зубма, као да их оштри да некога
 њима живог коље.

Прошло је тако по доста времена док
 ето га Ристивор.

„Неће, господару, поп да дође!“ при-
 чаше он кнезу; — „ено га у винском подру-
 му; скинуо мантију, засукао рукаве, на једном
 бурету разастро некакве стародревне листине,
 час при свећи нешто сриче у њима, час опет

отаче вино и меша у њ некакве траве и по мало меда. Час поји тропаре свецима, а час куне и људе и свеце. „Потеци, оче, потеци горе одмах, кнез те чека; има да се чита велика књига која ето стиже од војводе!“ Тако му рекох, и молих га да се пожури. Али се поп не да кренути. „Иди кажи кнезу, да ја ево сад претварам његово кисело вино у слатку малвасију. Не могу ја сад ово прекинути, нити се може после посао настављати. Преча је мени малвасија. Нек чекају и кнез и војвода!“ И ето не хте да дође!

Ражљути се силно стари кнез. Сав поцрвене, очи му севнуше гневно, па викну Ристивору:

„Иди му кажи да одмах овамо дође! Његова ће малвасија и од сада бити наш оцат, као и до сада увек што је било! Нека дође; ако неће, викни момке, вежите бесног попа па га донесите амо!“

Манда приђе к старцу да га умири: „Бабо, остави оца Каритина нека доврши што је почео; може бити сад ће боље подесити, но што му је до сад за руком полазило. А дај мени војводино писмо, да ти га ја прочита!“

„Бог с тобом, снахо!“ рече старац сав пренеражен; — „како бих ја давао једној жени да ми чита војводино писмо?! Ристиворе, попа овамо! Или га доведи или га донеси!“

II

Ристивор се као мало устезаше. Знао је добро да поп неће прекинути прекрштање обичнога домаћега вина у малвасију, и да није лако силом га из винских подрумова у горње дворане извести. Али не имађаше куда, па изиђе полагаано и све као да се о нечему предомишља.

На срећу наиђе у ходнику на кнежевића Боривоја, који, тек што се вратио из планине по киши и сав мокар, хиташе да се јави своме деду и својој матери. Ристивор му у неколико речи исприча шта му је кнез заповедио. Млади кнежевић, који је волео бесног попа Каритона, као што га је сва дворска чељад волела, рече Ристивору да се врати с њиме у дворану, да види неће ли њему за руком поћи да старог кнеза за друго одреди.

Боривој је красан младић од петнаест година; очима и обликом подсећао је живо на своју матер; а својим вижљавим растом и својим покретима подсећао је, кажу, на свога покојнога витешког оца. Према своме деду имао је право страхопоштовање, не само што му је дед, него поглавито што је старац био један од ретких остатака од оних јунака, који су под Душаном ширили границе царства српског, а о којима је Боривој још од ранога детињства слушао тако многе и тако дивне приче.

„О, хвала Богу и Мајци Божјој, дете моје, што стиже у двор пре овог чуда и покора напољу!“ говораше госпођа Манда, па се узе

крстити, јер напољу удари негде гром са страшном праском и трештањем, а киша се спусти као да је неко кабловима из црних облака лије.

„Ухвати нас ситна киша тек изађосмо из планине а на доглед нашем двору, те ми ободосмо коње! Него и опет добро покисосмо!“ говораше Боривој својој матери, пришав к руци свога деда. „Каква ти је то књига, дедо, у руци!“

„Књига је од нашег војводе Радича!“ рече старац. „Ево чекамо тврдоглавог попа Каритона да дође да нам је прочита. Ристиворе, шта ћеш ти овде? Не рекох ли ти да донесеш попа овамо? Камо ти га?“ питаше старац са све већом срдњом и зашкрипа зубима.

„Дедо,“ проговори Боривој питомо; „што си ти мене давао да учим књигу ако сваку која дође ваља да чита поп Каритон?! Зар не бих ја то могао да прочитам, кад је ти већ читати нећеш? А прочитаћу је и брже и боље и од патријарха Спиридона, а некамо ли од старог попа Каритона!“

„Што сам те давао на књигу?“ питаше старац више самог себе него друге око себе; „што сам те давао на књигу? Збиља и јесте, да не мораш кроз живот држати уза се каквог попа Каритона. А и што да не читаш? Мушка си глава, Орловић си, ево, синко,“ — рече старац отварајући писмо, „ево, синко, читај, у име Божје, књигу војводину!“

Госпођа Манда прошапута Ристивору да

принесе светњаке са воштаницама. И сама дохвати један и стаде Боривоју с десне, док Ристивор држаше други светњак с леве стране младом кнежевићу, који, прав као прави млади бор, стојаше само на један корак од старога кнеза у великој храстовој столици. Изгледаше као да се врши неки чин из свете летурђије.

„Има овде две књиге!“ рече млади кнежевић. „Једна је уметнута у другу. Ево да ти читам шта војвода пише!“

И онда Боривој узе да чита на глас, разговетно и размерено:

„Од Војводе Радича кнезу Градоју, љубимом ми пријатељу, срдечно поздрављење. — Да знаш, кнеже, ево дође књига од Крушевца, од Господина нам Кнеза Лазара. Ево ти препис од ње па види шта пише. Ја знадем Господин кнез не мисли на тебе. Твоја је кућа ономлане на Плочнику дала многославни прилог у славној крви својој. И Господин Кнез и сва Србадија знаде колико си јој од педесет година амо на бојиштима славу дизао. Знамо да ти је грдна жалост за сином, онаким соколом, крила поломила теби, седи соколе, обрано наша на крајини. Немој трудити своју старост. Немој нам слати ни дете Боривоја. Пошљи кога од своје властеле, нека доведе што више добро опремљених војника. Ако стигну на збориште код мога двора у Недељу пред Видов Дан, добро је. И ето ти препис од књиге Господина Кнеза. И од Бога ти здравље!“

„Да чудне ми књиге војводине!“ прозбори кнез очевидно изненађен и полу срдит. — „Што ли је било војводи да ми тако пише?!“

Па се старац подиже на ноге, да стојећи и са склопљеним рукама саслуша речи земље господара. Младоме Боривоју задрхта рука кад отвори по дугачку листину, и глас му дрхташе кад поче да чита:

„Од мене Кнеза Лазара, Господина свој српској земљи, теби војводи Радичу, љубимо поздрављење. Војводо, ево нам стигоше поуздане вести како се цар Агарјански са сиљном војском кренуо од Дринопоља путем у Србље. Ево нам је и нов поклисар његов стигао, да нас још једном позове да се њему, Емиру Мурату Оркановићу, као своје цару поклонимо, да му данак плаћамо, и да му од Србаља најбоље јунаке сваке године шаљемо, да за њ и за његова лажнога свеца православне земље освајају. И још нам поклисар његов каза, да цар његов долази с војском на Косово, да тамо дочека последњи наш одговор. Знаш, војводо, да смо на Сабору о Светоме Ђурђу први његов позив одбили. И знаш, војводо, како вас одмах онда световах и мољах и преклињах, како своје синове и браћу своју, да се одмах на војну спремате, јер не веровах клетвама поклисареvim да се војска у Дринопољу скупља, да пође преко мора у Караманију. Ено му је предња војска данас на Константинову. Не часи ни часа него зови сву своју властелу, нека се одмах скупи под твоје стегове, те је

води к мени на Косово, не би ли се сви тамо искупили до у Недељу пред Видов Дан. Поручи свима да их молим и преклињем да потруде своје господство још овај пут, када ћемо са Божјом помоћу разбити Агарјане, да се више не дижу. Поручи свима да их молим и преклињем, да у што већем броју сложено, хитро и весело на Косово дођу. И још им кажи да великом клетвом кунем свакога, ко не дође а може да дође. Са вером у слаткога мога Христа, који неће оставити Хришћански народ свој да пропадне, и с уздањем у јунаштво наше храбре Србадије, која не жали крви у одбрани отачаства, љубим те и поздрављам те, верни мој војводо.“

По дуго нико од млађих не смедијаше да што проговори, а старац не могаше, јер му некаква горка сухота стегла беше јабучицу, а преко образа њихових котрљаху се сузе. Мало за тим узе оба писма из руку свога унука, сави их полагаано, готово побожно, метну их у недра, и онда седе, и поче онако невесео и замишљен да говори сниским гласом, и више као сам себи:

„Еј жалости наша! Куд је ова земља доспела и куд ли ће доспети, кад ево земље Господар не сме да заповеда, него моли, преклиње и проклиње! Еј мој Господине Кнеже, знам да су теби, који си одрастао уз колена цару Душану, кржаве сузе потицале кад си онаку књигу писао! Зар се не сећаш какве си књиге писао кад ти их је Душан у перо казивао? „Војводо“ — настављаше кнез као

да чита некакву Душанову листину; „Вој-
 водо, да ми се у Недељу пред Видов Дан
 лично јавиш на Косову. Да доведеш хиљаду
 добро оружаних јунака. Ако доведеш мање
 казнићу те мачем; ако доведеш више казни-
 ћу те глобом. Ако не дођеш, доћи ћу ја к
 теби, да те прикуцам копљем на двери двора
 твога! Бог ти дао здравља и памети!“ Еј, мој
 царе Душане, ти би данас требао овој земљи!
 Еј, мој Господине Кнеже, шта ћеш ти један,
 Душанов јунак са благим и светим твојим
 срцем, у овој земљи у којој се ето никаква
 светиња не поштује?!“

„Господару, кад год нам хвалиш Душана
 — а кад нам га не хвалиш!“ — узе Ристи-
 вор смерно да говори, „свагда ми дође да те
 питам: а које је добро Душан од свега тога
 видео? Не казујеш ли и сам да је то био
 прави мученик за отачаство, да је двојином
 више пелена но малвасије као цар попио,
 да су га се истина бојали, али да су га и
 мрзили, и да су га најпосле и отровали! Зар
 се и данас о њему не причају народу по са-
 борима уз гусле свакојаке лажи и гнусобе?
 Зар . . .“

„Још си ти, синко, зелен да то зрело
 разумеш!“ прекиде га старац. „Душан не би
 постао цар, нити би границе свога царства
 размакао, кад би му сва мисао била сведена
 у бригу: шта ће о њему бесна властела ми-
 слити, шта ли ће пијани попови без паро-
хија о њему причати, и шта ли ће слепци
 по саборима о њему гудети! Него да махнемо

то на страну! Чудо ми је само како је војвода могао онако да пише! Двојином чудо сад кад чух шта му је Господин Кнез писао!“

„Опрости ми, дедо!“ прихвати тихо и очевидно узбуђена и забринута госпођа Манда, — „опрости ми, што и ја једна женска глава хоћу да судим о пословима витешким; али је војвода рекао само истину, да је Боре наш још тек дете! Не може он да води војску нашу!“

„А рекао је истину“ — настави Ристивор, — „да ти, господару, ниси више млад, и да је било доста твога славног војевања за педесет — а Бога ми биће и више — година! Дај ти нама твоју заставу, дај нам кога властелина, који зна шта је војска и војна, па ти не брени бригу!“

„Ти као да ниси слушао што прочита Боре из листине Господина Кнеза?“ рече стари кнез. „Ко год може да дође а не дође тога он куне великом клетвом!... А и да не куне, зар ја могу да идем у лов на вуке и медведе, а да не могу да у служби земље господара макнем мачем по гомили Агарјана?! А што ти рече, снахо моја, да Боре још не може да води војску нашу, истина је да не може; али може Боре да јаха убојита коња, и може да витла оштрим мачем и може шестоперцем добро да се баци. Има једно што наш Боре, ако је прави Орловић, не може — не може он дома остати, као што му ни дед дома остати не може, а да за њих жи-

вих други неки јунак води кнеза Орловића војску! Је ли тако, Боре?!"

Па старац сав зажарен, као да му изненадно из срца пламени у образе букнуше, диже се живо из столице, усправи се у сву своју висину, и упре очи своје, из којих ватра севаше, у младога дечка, кога је његова брижна и нежна мати тихо к себи привукла, па га левом руком обгрлила, као да хоће да га заштити од некакве невидљиве опасности.

А млади Боре, који је некако, пошто сврши читање оних писама, несвесно пустио да га мати к себи привуче и обгрљена држи, не скидаше својих погледа са старога витеза. Онај пламен што из срца старчева сијну кроз речи његове, беше одмах запалио пламен у ватреном срцу младог Орловића. Свака реченица старчева убрзаваше куцање срца његова, и подстицаше жар у образима његовим. А кад седокоси старац са руменим образима и ватреним очима громко грмну: „Је ли тако, Боре?“ — оно се вижљиво ђаче — и не изгледаше друкчије него као ђаче — изви из загрљаја своје матере па полете старцу на прса, загрли га живо и пољуби у један и у други образ, баш као да му не беше унук него витешки друг! Грлећи старца Боре рече:

„Благо мени, што ћу уз тебе и с тобом да моју прву војну војујем! Дедо, ако Бог да, нећу ни тебе ни мога оца постидети!“

Старац сад пољуби свога унука у оба

образа, и шапутну му на ухо: „Тако, синко! Тако Орловић треба да говори и тако да ради!“

Манда приђе полагаано к своме сину, па, кад га старац пусти, узе га у свој загрљај, пољуби га и рече:

„Сине мој, нека ти је сретна прва твоја војна! Нека су ти свагда Бог и Свети Јован на помоћи! Ако би могао заборавити своју мајку нека ти је просто; али никад не заборављај да носиш једно славно име, које су ти твој отац и твој дед светло предали, и које ти треба светло да очуваш!“

У том се отворише широм врата на дво-ришту, и на прагу се указа висока и крупна једна људина, широкога лица, с вински руменим образима, по дебелим носом, крупним очима, проседом густом косом и брадом, обојима небрежљиво одржаваним, у старој некаквој морастој мантији са црвеним појасем.

„Хоћеш ли ти, кнеже, силазити у трпезарију, да вечерамо, или нећеш?“ продера се нешто мало храпавим гласом поп Каритон не ступајући са прага у дворану. „Ја ето ударах два пута у звоно, а ви овде горе или сте заспали, или ослушкујете само грмљавини, те ситно звоно и не чујете? Хајде, кнеже, време је!“

Кнез понови наредбу Ристифору, да доведе у трпезарију војводина младог властелина, и сам пође доле с попом Каритоном.

Госпођа Манда оста са сином у дворани на првоме кату.

III

Трпезарија је била готово као нека црква, само нешто по сниска. У зиду на исток лежало је велико отворено огњиште од белих камених плоча. На њему су стојали велики и тешки, од дима поцрнели, гвоздени подглавњаци, на које се цепанице намештаху, кад је у зимње доба трпезарију загрејати ваљало. И лево и десно од огњишта стојашу — као оно у цркви пред олтарем — велики гвоздени светњаци, исковани мајсторским чекићем у грање и лишће, кроз које се орао у вис пропињао, као да хоће да пролети кроз венац од седам ружа, у које се умештаху седам дебелих свећа од жутога воска. На своду, који је испао мало напред над огњиштем, да не дâ диму да се са њега повија у трпезарију, била је исписана велика икона Светог Јована Крститеља, кога је дом Орловићев славио као своје крсно име.

Причало се много шта о чудотворству те иконе. Није нико могао да погледа у свеца а да се мало не препадне. У сухој, камени тој пустињи стоји он, висок готово као копље; завио се у неку кожу, као да је медвеђа; лице, и голе мишице од рамена, и голе ноге од колена, поцрнеле од препеке у пустињи, те се према њима она суха мрка тиквица за воду, што му виси о некаквом кајишу о бедрима, светли као да је румен образ девојачки. Па се светац мрке коже и разбарушене косе повио горњим телом мало напред као да крупним црним очима својим вреба

некога, пружио леву руку према себи а у напред, као да хоће да некога од оних, што га гледају, жива дохвати. Види се лепо како нешто виче, јер је широм уста отворио; ако ко маштом својом не успе да чује шта то он довикује, може да зна шта је само ако је писмен, јер се уз високу танку трску коју светац у десници држи, повија уска кожна листина, на којој црним словима пише: „Покајте се!“ Што је најчудније у тој слици свеца Орловићеве куће било, јесте то: што, ма из кога кута и ма са које стране да га погледаш, свагда ћеш са ужасом опазити, да он право у тебе гледа, да према теби руку пружа, да хоће баш тебе да дохвати, и да оно што говори баш теби говори!

Сниско, до пред саме ноге његове, гори у сребрној шкољци кандило, које се никада не гаси. Од два нараштаја овамо утврдио се обичај у двору Орловићеву да сваки ко ступа у трпезарију, као и ко хоће из ње да иступи, ваља да се окрене к свецу, прекрсти три пута и поклони му се.

Пред самим огњиштем била је омања једна трпеза од белог мрамора. Око ње четири висока, тешка и гломазна стола од храстовине, у којој беху изрезани орлови и змајеви. Столу у зачељу наслони за руке беху обложени сребром, у коме је урезан био напис, како је на томе столу и за том трпезом седео и обедовао цар Душан, кад је на војном походу на Угре свратио к Орловићима у Орлов Град.

Дугачка зидина на десно од огњишта била је окићена, и готово сва застрвена, штитовима, панцерима, клобуцима, мачевима, копљиме и буздованима. У њој су били просечени уски а високи прозори, који пропуштаху у трпезарију благу светлост са севера.

Дугачка зидина према овој, а лево од огњишта, исписана је била сва великом сликом онога удеса, од којег се властелинска кућа Голубовића прозвала Орловићима. Кад гледалац стане према средини слике онда види десно од себе широко поље зелено, кроз које вијуга бистра речица, из које сребрне пастрмке искачу као да огледају е да ли би по зраку полетети могле; изнад тога поља у позади издиже се вис с боровима и јелама; више њега голи сиви крш по врховима којег виде се многа орловска гнезда, из којих гладни орлићи пружају голишаве шије своје. По средини слике пукла, докле око допире, њива са златним класјем, које сељани и сељанке сребрним срповима обрађују. У самом левом куту слике висок и гранат храст; под њим шарене простирке, подглавњаци, дрвене заструге с јестивом, шарене чутуре, гомилице од јабука и другог воћа, венци од плавог и црвенога цвећа пољског измешаног са јечмовим класјем. Мало испред њега, под сунцем а до првога везаног снопа на њиви, колевка од шимширова дрвета, — пуна извезених белих тканина, и опет празна јер у њој не бејаше чеда. Испред

колевке крочила на њиву млада а висока и танкострука једна жена у китњастом шареном руху; пребледела у лицу, с разбарушеном русом косом, подигла лице к небу, упрла погледе из крупних црних очију у вис, па златном стрелом гађа грдну једну мрко-сиву орлушину, која раширеним крилима лети у вис носећи у канџама румено чедо у белом свиленом повоју. Јест, не гађа само, него ју је већ погодила, јер се под левим крилом орлушине види половина стреле која је оштрицом својом пробила у срце њено. Кнегиња Василија је поузданим погледом и поузданом руком прострелила орлушину, те спасла живо и здраво чедо своје, које јој је грабљива и гладна птичурина зграбила из колевке и у вис к своме гнезду понела била. Њен је син постао велики јунак, те му је Немања дао да се зове Орловићем.

Од прилике једна трећина патоса од трпезарије, и то она до огњишта где је стојао мраморни сто, била је за једну стопу виша од осталог патоса. На овоме снижем патосу било је неколико храстових трпева са столовима и клупама. За једном таквом трпезом вечерали су кнез Градоје, поп Каритон и војводин властелин Иван. Ристивор је стојао смерно иза стола свога господара, и, час руком, час мигом, наређивао млађима шта да донесу на трпезу а шта да однесу са ње, као и коме и кад да насипљу пехаре вином, да не остају празни.

„Да ли ти рече Ристивор,“ питаше кнез

млагога властелина, — „да се прекрстиш три пута и поклониш нашем свецу, кад уђе у ову трпезарију?“

„Право да ти кажем, ништа ми он не рече,“ одговори Иван; „него видех га како се на прагу поче крстити и клањати, те ја по њему прекрстих се и поклоних се!“

„Е, па сад шта ћу ја с тобом?“ окрете се стари кнез и викну срдито Ристивору. — „Ти ћеш још учинити да се у овоме дому погази стари завет мога деда, те да му се кости у гробу преврћу, и да из гроба мене куне!“

„Ма, господару, тек да заустим да му кажем, а видех га где се и сам од себе крсти и клања!“ правдаше се Ристивор.

„Ех, ти опет мислиш, светац је као ти, да се за сваку ситницу срди!“ прихвати поп Каритон спустив празан пехар на трпезу. „Мари ти он да л' се и ти крстиш и клањаш, а да мери шта Ристивор ради!“

„Светац може и да не мари, јер се није он нама заветовао; али ми ваља да маримо, јер смо се ми њему заветовали! - Је л' ти Ристивор причао како је то било?“ питаше кнез Ивана.

Пре него што Иван могаше уста да отвори, Ристивор узе да се правда:

„Па, молим те, господару, кажи по правди и по души, ко може све славе и сва чуда овога двора да исприча о једној прилици? Тек му показах кнегињу Василију и испричах му како је спасла своје чедо од орлу-

шине, а ти и поп Каритон грунусте на врата — мал' не рекох као какве орлушине!“

„То треба да чујеш, млади властелине, како је било. Причају да сад међу млађом господом има пуно њих, који веле да су свеци и чудеса њихова просто само поповска прича. Да попови и калуђери хоће по мало и да измишљају, то сви знамо...“

„Је си чуо, кнеже,“ пресече га поп Каритон, па мало преврну закрвављене очи своје, — „и ако смо другови од детињства, и ако смо у младости заједно вино пили и ограде прескакали, и ако ево и сад заједно пијемо, не могу те пустити да се тако мучки на попове каменом бацаш...“

„Причекај мало, попе, стојим ја теби на белези!“ пресече кнез попа пружив руку према њему да га устави; па настави окренув се Ивану: „Не знам ја за друге свеце; али је нама наш светац свагда помагао. Ето чуј један од многих доказа. Дошао незнан властелин у двор овај моме деду; вели путује из Свете Горе у свој завичај у Хрвате. Дед га мој гости овде три дана. Чини се и моме деду и свој чељади да нека тешка брига лежи страноме витезу на срцу; особито се за столом у трпезарији чудно понаша, час кришом погледа на мога деда, а час на свеца; час би устао, час би опет сео да пије. Ноћу као да нема сна, а и кад би очи склопио брзо би скочио из постеље са виком и кукњавом, и полетео би к вратима као да бега од некаквог чудовишта! Кад

треће вечери, тек се при трпези обредише пехарима по један пут, а он скочи на ноге, најпре заклони мишицом главу, као да се сакрије од свечевих погледа, па онда посрћући приђе к моме деду и паде на колена. „Ево да ти се исповедим!“ узе да говори сузе лијући; „ево да ти се исповедим, па реци како хоћеш: обећа ми твој крвни непријатељ кнез Н.“ (каза он и име, само ти га ја не казујем јер не би право било!), „обећа ми, рече, кнез Н. дати ми велике баштине и синовицу своју ако те убијем; затокох му се да те убијем; дођох да те убијем; три пута се дизах од трпезе да ти отровани нож у прси сјурим; и три пута ми поглед твога свеца следи крв у жилама и скамени срце у прсима. И кад не гледах на њ осећах како ме он гледа; осећах како ме рука његова дотиче и слушах шапат његов: „Покај се, несретниче! Исповеди се кнезу, па ће ти Бог опростити!“ Кад год бих легао на постељу видео бих два велика ока његова како ме гневно гледају из густога мрака: што гушћи и црњи мрак све то сјајнија и све то већа она два његова ока! И тек да задремам а он би ме прстима, хланим као лед, дохватио за гушу, продрмао и онда силно из постеље дигао, вичући јаросно: „Покај се, несретниче!“ И ево се кајем! Ево ти се исповедам! Ево ти нож којим те хтедох убити! Везуј ме коњма за репове па растрзавај; бацај ме у доње тамнице да ми јакепи и гуштери крв сисају; чини што

хоћеш, само моли свеца свога да скине са мене погледе своје!“ Ето што се мој дед заветова да нико и никад у ову трпезарији ући неће, а да се три пут не прекрсти и свецу не поклони!“

Диже се млади властелин, смерно се кнезу поклони па рече:

„Хвала ти, господару, на тој дивној причи у којој има велики поуок за млађе! Мени је мој покојни отац говорио да су се у старо доба, док је по нашим земљама било више јунака, свеци чешће и радије јављали међу људе, и да су већа и славнија чуда чинили. А сада као да је и мање јунака и мање светаца! Да ли је мање светаца што је мање јунака или је мање јунака што је мање светаца, то ја не умем сам да разберем!

„Ни ја ти то, синко, не знам казати!“ рече старац љубазно младом властелину. „Што ја видим и што знам то је: да нико још на небу свецем постао није ко за живота овде на земљи јунак био није! Кад би Бог давао светачка златна кола око главе свакоме ко само чита молитве, метанише и преврће бројанице, не би за све њих било места у свих седморих небесих! Онда би и наш поп Каритон светац постао! Али Бог тражи да ти победне песме певаш у славу његову кад те Агарјани на живу жеравицу бацају не би л' вером преврнуо. Тако је то, мој попе Каритоне!“

„Мислиш ли ти, кнеже, да ја не бих певао у славу наше свете вере Хришћанске да

ме Агарјани на жеравицу метну?!“ питаше поп Каритон, који је више вина попио него кнез и млади властелин заједно.

„Не знам ти дати одговора, јер те још не гледах на згаришту Агарјанском. Дobar си поп, али си грешан човек. А ниси ни имао прилике да се покажеш колико си јунак!“ рече кнез.

„Кад си ми је ти дао да се покажем?“ питаше поп са мало загушеним гласом у коме прекор трепташе.

„Кад сам ти је ја кратио?“ рече кнез па се насмехну с пуно презрења.

„Е, па добро, ево да видимо!“ прихвати поп Каритон па климну главом и намигну на Ристифора, као да му даје неки уговорени знак. „Ето, пусти мене да водим војску твоју на Косово! Ти си и онако стар, а млади кнежевић још је дете. Грехота би била да, било ти било он, на Косово излазите; а два пута грехота да оба заједно пођете! И три пута грехота, кад ево имате мене у замену да пошљете!“

Старац се окрете Ристифору; мрдну главом и лево и десно, и шкргутну зубма.

„То је твоје масло! Нисам ја ни слеп ни глуп, хвала Господу Богу! Али нећеш, попе, куд си наумио! Не дам ја теби ни да нас испратиш до на међу наше кнежине!“

„Ето, не рекох ли ти?!“ рече поп. „Све се бојиш да мојим јунаштвом не засеним твоје!“

„Бог ми је сведок да се никад тога бојао нисам!“ прихвати кнез поноситим гласом

и мало као увређен. „Ниси хтео оставити свој кисели оцат, па да се у писму Господина Кнеза напојиш небеском малвасијом! Ниси чуо како он великом клетвом куне свакога ко може да дође а не дође! Па да си ми какав јунак, ма и не био бољи од мене, па да те поведемо! Али овако... махни се, попе, те работе!“

„Тако ми ево овога вина,“ настави поп; „није само да сам млађи од тебе за десет година...“

„Каквих десет година?!“ насмеја се кнез грохотом; „мени је седамдесет а теби шездесет и пет!“

„Мени јесте шездесет и пет, али теби је, кнеже, у најмању седамдесет и пет, само се вазда издајеш за млађег...“

„Нека ми је и деведесет и пет“, пресече га кнез долазећи у све већу ватру и ударив песницом о трпезу, — „наш Господин Кнез је срце моје подмладио а моју памет подсетио да ја носим име Орловића!“

„Немој да бројимо године! Дај да меримо снагу!“ рече поп.

Скочи стари кнез, одгурну љутито свој сто, збаци скрлатну доламу са златним токама са себе, засука рукаве од свилене кошуље, па викну попу:

„Ходи, попе, да меримо снагу!“

„Тако и ја велим, кнеже!“ одговори поп, па збаци са себе мантију, засука рукаве од антерије, па искочи као помаман на чист патос према кнезу. „И само да се поштено

о једном погодимо! Ако ме обориш или се ја први уморим, не тражим да ме шаљеш на Косово; ако те оборим или се ти први умориш, онда поштено да останеш на двору а место себе мене да пошљеш!“

„Примам, примам, попе!“ викаше кнез нестрпљиво. „Пази, ево мене! Пази!“

И старац полете и дохвати попа снажно око паса, и издиже онаку људину у вис; али се поп дочека на ноге, па стегну старог витеза око паса и стаде да га повија те на лево те на десно. Узеше се хрвати и носити око оних столова као да су Агарјански пеливани а не два добра Хришћанина и два од детињства друга.

Млади властелин Иван беше устао; изненађен оним што гледаше узе се најпре крстити па онда шапну Ристивору: „Ама, брате, да их развојимо!“

„Не знаш ти њих! Још су они као ђачад манастирска! Нека их док се мало поуморе!“

И два млада витеза гледаху мирно како се носе с једног краја трпезарије на други и опет натраг, огледајући ко ће пре кога о патос да тресне. И кроз све напоре једнако разговараху један с другим: „Да видиш, кнеже, ко је поп Каритон!“ „Да видиш, попе, ко је Орловић!“ „Је ли хоћеш на Косово!“ „Није него ћу тебе да шаљем!“ „Држ' се, попе!“ „Држ' се, кнеже!“

Већ по дуже трајаше то хрвање. Попу ударила крв у образе, у очи и у само чело.

Румени образи кнежеви прогрушали се модрином. Са чела обојице киптио је зној.

Тада им Ристифор приђе.

„Уставите се, славна јуначка господо!“ рече им тихо. „Уставити се, јер ено, рекао бих, светац вас мрко погледа! Рекао бих да вам нешто довикује!“

„Пуштајмо се, кнеже,“ — рече поп; „пуштајмо се, да видимо шта светац хоће!“

И пустише се и раставише се. Оба задахтала од тешких напора. Стари кнез убриса рукавом зној са чела па се окрену и погледа у свеца. И као да не могаше да поднесе светлост од свечева погледа, наднесе десну руку над густе веђе своје, па се пови мало унапред као да боље види и сигурније чује.

„Светац виче: „Та докле ћеш, попе несретниче?!“ Да му сутра палиш велику воштаницу; јер, да се он не умеша, би ти сад већ брисао прашину по тим плочама!“

„Добро, добро, кнеже!“ прихвати доброћудно поп, дохвати и испразни један пехар вина, узе исправљати рукаве од антерије, намести свој црвени пџс да стоји како треба, и справљаше се за нов чин. „Нека светац не виче напразно: „Покајте се!“ Да се покајемо и да му се помолимо, па да грешном телу одмора дамо!“

И онда поп навуче мантију, макну главом на Ристифора који му притрча с кондиром пуним воде. Опра поп руке, уми лице, дохвати своје разбарушене косе те их сави

у перчин, намаче петрахилъ, приђе смерно пред велику икону великога свеца, метаниса три пута и узе жуборити дугачку некакву молитву, крстећи се живо и скоро без прекида. Ни кнез, па ни она два млада витеза, не разумеваху ништа од свега онога жубора. Него кнез би гледао у попа па би се и он крстио, клањао и спод прстима дотицао, кад год би видео да то поп чини. А у кнеза гледаше Ристифор, па се и сам пригибаше и спод дотицаше онако како му и господар чињаше.

Два пута или три пута прекиде се онај молитвени жубор, јер по пакосним сплеткама сотониним снађе попа неко зевање. Кад већ и трећи пут зевну, учини се попу да се већ и свецу досадило, па се окрете, даде благослов и пружи руку кнезу, коју овај смерно целива..

Рече поп да му ваља још мало остати у трпезарији да допуни метанија. Кнез се осмехну једним брком па рече младим људма: „Ходите, децо, оставимо сад попа да доврши што је почео!“

Ристивор и Иван отпратише кнеза до на праг од његове собе на првоме спрату од Нове Куле. Ту им старац пружи десницу, коју они са страхом и поштовањем целиваху, па онда узе говорити:

„Синко Ристиворе, ево ти моје заповести: Прво одведи властелина војводина и милога госта нашег у подруме доње, нека сам својим очима види је ли му коњу по-

ложено како треба. Док то сам не види, ако је у истини витез, сан му ноћас на очи пасти неће. Кад легнете немој га много заговарати, јер њему ваља зором полазити натраг к своме господару. А и ти, синко, потеци зором на Змајев Вис; разви нашу заставу, спусти под њу мехове с вином, искупи око ње бубњаре и трубаче, нека ударају у бубње и нека дувају у трубе, а огласнике пошљи по селима и засеоцима, нека викну да нам требају драговољци, јер нас Господин Кнез зове на Косово, да одбијемо Агарјанску силу од наше Хришћанске земље!“

„Хоћу ли им казати како Господин Кнез куне великом клетвом ко може да дође а не дође?“ питаше Ристивор.

„Како ћеш им то казивати, кад то Господин Кнез није писао народу него војводама и кнезовима, великој и малој властели од ове земље?!“ беше одговор кнежев. „Ако на кога падне клетва пашће на господу; није њу Господин Кнез намењивао једној сиротињи!“

И стари кнез затвори врата од дворане у Новој Кули.

IV

Ристивор је, по жељи Ивановој, наредио те млађа чељад простре постељу за Ивана у куту према његовој постељи у једној по широкој соби при земљи одмах испод терасе.

Два се млада витеза, две властелинске слуге два племенита господара, брзо спријатељише, те Иван, који се жаљаше да не може тако лако да заспи, мољаше Ристивора да у његовој соби преноћи, не би ли разговором ноћ мало прекратио.

Леже сваки на своју постељу. Између њихових постеља — просто само простртих пољава по каменим плочама од спода — стајаше снизак а по дугачак ковчег од храстовине, на који је Ристивор донео два кондира вина, да се нађу ако би се зажеднело. Изнад постеље Ристиворове по високо у углу од два зида стајала је некаква велика икона, а пред њом је горело кандило, које несигурном и танком светлошћу недовољно осветљаваше мрачну собу. Како је било запарно оставише отворена врата из собе у ходник.

Дуго је у ноћ Ристивор причао своме новоме пријатељу о госпоштини и о јунаштву славне господе Орловића. Са правим заносом, као да говори о каквом небеском анђелу, причаше му о доброти госпође Мандалене, о њеној чудотворној моћи да својим погледом и полагањем своје руке лечи болне и невољне. Шапутом додаваше како неке дворкиње причају да је она преко своје воље доведена и привенчана за Милана Градојева сина, и опет како су неки властели, вратив се живи из боја на Плочнику, казивали да је кнез Милан улетао у најгушће чете Агарјана, баш као да је хтео навалице да погине! И још како дворкиње причају како често

затичу своју госпођу да чита последње писмо, које јој је писао Милан у очи саме битке на Плочнику, и да, читајући га, сузе рони, а по некад и на глас јеца! Причаше му о славним делима убојитог попа Каритона, који, кад се мало више поднапије, узме да прича хрвање своје са Светим Јованом у трпезарији. Војводин властелин не могаше то никако да верује; али се Ристивор заклињаше да је то цела истина, и да поп Каритон свако своје хрвање са свецем мора да одлежи по три дана, сав модар као да га је неко кољем испребијао!

Није чудо да два млада витеза клизаху разговором низ брдо, док се не натоциљаше на танак лед топлот причања о лепоти дворкиња и девојака. Иван причаше о лепоти Перунике, кћери некаквога малог властелина у двору војводину, а Ристивор узе хвалити Босиљку, најмлађу дворанку госпође Мандалене. „Беља је, брате, од сваке виле; лепша је, брате, од Јованке коју Змајеви љубе!“

„Зар у истину има овде девојка коју Змајеви љубе?“ питаше Иван зачуђен.

„Има, брате, дивно лепа и здрава девојка. Могу ти је сутра, пре но што се кренеш, показати. Нисам веровао њену причању, док летос о Великој Госпођи једне ноћи, тако око поноћи, не видех својим очима где из ведрога неба долете на двор, баш на кулу где Јованка спава, бело усијана лопта са пуно варница распрштаних у два крила!“

„Ја каквих ти чуда у овоме двору нема!“ чуђаше се Иван, па онда додаде: „А под сигурно има и авети да се јављају!“

„Како да нема? Од Тројанова времена па све до данас шта се свега овде збивало није!“ рече Ристивор поуздано; „само наше авети нису зли дуси, него чисти и добри! Кажу, брате, да пре него што ће неко од госпoде овога двора да умре ил' погине, прилика једне игуманије може да се види како тужна и расплакана лута по ходницима од двора!“ Па се онда Ристивор опет врати да прича о Јованци, љуби Змајевој, нешто што се морало тихим шапaтoм шапутати док не дође да Ристивор викну: „Не, не; сунца ми, поштена је девојка и од доброг рода!“

И још је много којешта причао Ристивор, док најпосле поче да запиње, па да застаје; пренуо би чисто застиђен па наставио, али настављао све лаганије и све нижим гласом, и онда опет застао; дремајући прозборио би нешто кроз нос и неразговетно, па опет застао, док га сан сасвим не занесе и на меким својим перјанама не однесе у своје чудесно царство.

Не мичући се слушаше Иван како Ристивор равномерно и дубоко дише. Није дуго потрајало па грло Ристиворово зајеча тихо и потмуло као неком јекoм од гусала, као да је млади витез далеко, далеко тамо у царству снова певао некаквоме скупу од ју-

нака једну од многих јуначких песама, које је тако лепо уз гусле казивати знао.

Иван је био много уморан и опет не могаше ока склопити. Мишљаше да се успава на оном једнозвучном гуђењу и хркању Ристиворову као на љуљашци, па не могаше. Приђоше однекуд некакви танкогласни комарци, па, час око његова носа час око његова уха, зузујаху неку тужну песмицу без конца. По хркању Ристиворову, и ако је поступно јачало у громко крхање, Иван би, може бити, најпосле и заспао, али не могаше од оног танког извијања и зуцања оних лакокрилих свираца!

Узе будан мислити о војни на коју цар Лазар тако дирљиво позиваше српске јунаке. Чињаше му се да већ и не може бити друкчије него да ће Бог и свеци Хришћански помоћи роду Хришћанском насупрот роду Агарјанском. Зар у српској земљи толике цркве и манастири, зар по црквама толике чудотворне иконе, и толике свете моћи од великих светаца и чудотвораца, и зар око светаца, и пред иконама, да читава војска од калуђера и дан и ноћ пева свете песме, служи, кади и метанише, па да безбожни Агарјани под заставом лажног једног пророка разбију Хришћанску војску српску?! Само онај, који не верује у бригу Божју за верни му род Хришћански, могао би тако нешто да замисли! Иван је насигурно веровао да се Бог не може ни за часак предомишљати коме да помогне, па је веровао

да и не може бити друго него да ће Срби победити. И у мислима таквим већ се враћаше с бојнога поља цвећем окићен, и у гомили девојака, што изиђе да гледа војску која се славом увенчана дома враћа, тражаше да види своју милолику белу Перунику, са оним њеним крупним граорастим очима, из којих свагда светли невини детињи осмех. Сети се једне њене миле, детињасте речи, па се у мраку насмеја, и склопи очи, не би ли се на оном њену сунчаном осмеху занео у сласти слатког снивања.

Није их дуго тако склопљене држао кад умукнуше комарци, и устави се хркање Ристифорово. Настала беше мртва тишина, како и треба да је у глухо доба ноћи. Однекуда му леден и влажан а тих трепер ваздуха запири у лице, као да се изненадно негде у близини камена плоча одваљала са уста хладног неког гроба, или пећине некакве у којој је пуно леда и снега. Ивана обузе нека чудна језа, па се сав стресе и отвори очи.

Од онога кандила пред иконом просипала се тиха и слаба светлост само по соби а није ни покушавала да пробије мрак великога ходника, у који се кроз отворена врата могло гледати. До мало час, пре него што Иван склопи очи на оне слатке снове, владаше мрак у ходнику; али сад, кад Иван потресан чудном неком језом очи отвори, на своје чудо види да је се ходник осветлио неком тихом а плавичастом светлошћу. Такву

светлост Иван никада дотле у своме животу није видео. Гледаше непомичан и очима широм отвореним, и чуђаше се шта ли ће то бити. Учини му се да од десног крила ходникова, откуда и она светлост долажаше, чује полагаани и тихи тик-так тик-так, као да крупна зрнад на некаквој бројаници падају под прстима каквог калуђера. Послуша мало оштрије и јасно чу тихо шуштање свиленога скута и полагаани ход некога, који ношаше обућу од мекане коже. Опет му удари у образе ледени и влажни трепер, који сад беше напојен мирисом од тамњана и босиљка.

И ако му ледени таласи запиркиваху у лице Иван осети како га крупан зној пробија. Хтеде да викне да пробуди Ристивора, који сад дихаше мирно као да притајује дах свој, да би и сам нешто боље послушнвао; али некаква опора сухота стезаше му грло и угуши глас, јер се у томе часу на прагу од њихове собе јави прилика једне високе, сувоњаве, средњовечне жене, у црном оделу једне калуђерице и са дугачким, свиленим плаштем једне игуманије. Левом руком бројила је полагаано зрно по зрно на дугачким бројаницама; десном је притисла крст са Распећем који јој лежаше о златном ланцу на грудима. Уставила се на прагу. Од ње падаше танак прамен плаве светлости на Ристивора, који сад мирно лежаше не мичући се и не дишући као да је мртав. Гледаше га, и гледаше га; уздахну дубоко; приђе

му полагаано као да се боји да га не разбуди, клече пред њега, подиже лице к икони и обе руке у вис, као да призивље милост Божју; пригну се и целива Ристивора у чело, па се онда диже и пође опет у ходник. Са прага се окрену још једном према Ристивору, гледаше га сва растужена, па се онда растопи у тиху месечину којом се ходник и соба њихова за неколико тренутака испунише, да се опет мало после у мрак завију.

Сад Иван дође к себи. Скочи на ноге и викну:

„Ристиворе! Ристиворе! Брате! Јуначе! Тако ти славе, устај!“

И да би га што поузданије и брже разбудио, дохвати га обема рукама за рамена и добро га продрма.

Ристивор најпре захрка као да га ропац беше стегао, па се онда подиже, убриса десним рукавом хладан зној са чела, и, као човек који се из тешког сна нагло буди, рече пола збуњено:

„Је ли ти то вичеш? Зар је зора?!“

„Није, брате, него пусто глухо доба! Ето, мало час видех очима својим авет игуманије!“ рече Иван сав блед и уздрхтан.

„Авет?!“ претече га Ристивор. „Није, брате, авет, него светиња! А где си је видео?“

„Ето овде, у овој истој нашој клети, ... овде измеђ мене и тебе!“

„Ако си је доиста на јави видео, а ниси је у сну сновио, онда је то добар знак!“

рече Ристивор поуздано. „Нека је слава Богу! Један ће од нас двојице на Косову погинути, а може бити баш и оба двојица. Нека је слава Богу! А сад, брате, да проспавамо још мало до зоре!“

И Ристивор леже и у брзо захрка опет. Иван се заогрну једном поњавицом, наслони се леђима на зид, и оста будан до зоре.

V

После оне велике синоћне кише и олује освануо је био диван сунчан дан јунијски. Сва поља и гајеви око Орлова Града изгледали су као да су се преобукли у чисто рухо од свежег зеленила, и да чекају да буду сведоци некакве велике свечаности.

Цео дан су на Змајеву Вису бубњари ударали у бубњеве и трубачи дували у трубе. Овда и онда мек и мирисан поветарац са запада понео би отуда звекет и бубњаву, и донео их да издахну под зидинама од Орлова Града. На отвореноме прозору од шестостране куле седела је кнегиња Мандалена, сетна и невесела, и ослушкивала одјецима који до ње допираху. И опет кад год би их јасно чула, срце би јој се стегло, сва би задрхтала и пребледела. Чинило јој се да та једва чујна тутњава однекуд испод земље долази, и да тако тужно и тако жалосно запомаже. Чинило јој се, као да то што чује није друго него тихи и опет дубоки уздах целе српске земље, уздах коме

се она својим уздасима одазивала. Али сва њена уздасања не могаху да свале са срца њена онај сињи камен нејасне туге и мутне слутње, што се на њ тако тешко навалио беше. Чисто јој је чудно било како врапци могу онако весело да цвркућу, и како голубови могу да уживају своје лепршање у сунчаном зраку. Чудила се како да они не осећају што она осећа — да се земља стреса, да уздише и тек што се заплакала није!

Позно у вече изађе Ристивор невесело на терасу где га је кнез чекао.

„Ех, у добри час!“ рече старац чим угледа слугу свога. „Дед' казуј колико их је се прихватило руком за заставу?!“

„Зазор ми је, господару, да ти у очи погледам!“ рече Ристивор снужено. „Како да ти кажем? Можда ми нећеш веровати, али ти истину казујем: Ни један!“

Стари кнез скочи са столице и сав поцрвене. „Ни један?!“ узвикну запрепашћен. „Како може бити *ни један!*?“

„Ето тако: ни један!“ потврђиваше Ристивор гледајући преда се, и ниско погнут као да на својим плећима носи цео Змајев Вис. Па онда настави:

„Ето ни један!... Искупише се лепо око заставе, баи као да је сабор; отворих ја мехове винске, не би ли се мушка срца загрејала; напојих свакога ко хтеде да пије; момчадија узедо уз свирале окретати колом; зрели људи стадоше око мене да пијуцкају и да гласно премишљају. Кад навалих да се

прихваћају руком заставе, једни ми рекоше: „Стани мало, брате, та докле ћемо тако? Дај цареву перперу, дај војника, дај одради данас цркви, дај одради сутра кнезу, е па не може то све једна грбина и једна рука! Не изгибоше ли толики наши људи ономлани на Плочнику? Ваљада ни кнез не може хтети да му по селима остану само старци, удовице и ситна деца без отаца!“ Други би опет прихватио: „Та није ваљада сва Србадија спала на нас сиротињу у овоме крају! Ман’ се, човече, та сам онај народ на Косову и око Косова па да даде не једну него две војске! Имаће цар наш и без нас доста војске!“ По гдекоји момак, још онако врућ од скакања у колу, повикао би: „Ето ја бих, ама како ћеш с голим рукама, ни оружја, ни коња, па, славе ми, ни опанака, а да не говорим о чизмама до колена!“ Ето таквих разговора вас дан. Попише вино па се о седању сунца разиђоше својим домовима!“

Стари кнез слушаше Ристивора немо, с раширеним зеницама и отвореним устима. Онакве га речи запрепастише и готово скаменише.

Ристивор је већ давно био уђутао, а кнез још једнако корачаше по тераси замишљен и нем, и само шкргуташе зубима. Виде Ристивор да у њему љутина кипи, па се и нехотице осврну да види јесу ли отворена врата кроз која на терасу изиђе.

„Јес’, видим те! Хтео би да бегаш? Је ли? Ето сте сви такви! Ја на какве је људе

спала данас славња царевина српска!... Бадава, нема више ни старог јунаштва, па откуд може бити старе славе?!... У истину ево су последња времена!... Кад нема јунаштва, не може бити ни царства!“

Пусти се за тим у некакве дубоке мисли и шеташе се немирно с једнога краја терасе до на други. Тек у неко доба устави се пред Ристивором, па поче да му оштро говори:

„Још вечерас да пошљеш људе да похватају коње са ливада наших, да их повежу конопцима и изведу рано зором на Змајев Вис. Одведи тамо све наше коње из подрума дворских; искупи сву чељад и однесите седла, и копља, и мачеве, и буздоване, и појасеве, и клобуке, и гвоздене напрснице. Све то смести око заставе, па растури по ново огласнике по селима и засеоцима, и по стазама, и по њивама, и по пољима, нека викну: „Стари вас је кнез поздравио, немојте његове седе власи срамотити; немојте на његов двор савијати клетву Господина Кнеза; немојте у блато бацати свој глас, који је од старина славан био! Ето вам опреме, ето вам коња, ето оружја! Кнез вас је поздравио и пита вас: хоћете ли допустити да само он један, старац од седамдесет лета, са унуком својим, дететом од петнаест лета, Господину Кнезу на Косово иде?!“ Иди, и тако им говори. Ако у њих нема срдаца јуначких, наћи ће се валада по неко мекано срце!“

Сутра дан су се од ране зоре па до у залазак сунца разлегале трубе са Змајева Виса. Ристивор је свакоме огласнику придао по једног бубњара, те по селима и засеоцима узбунеше и жене и децу и стоку и живину, а мушкадију отераше на Змајев Вис.

Рано зором Ристивор је учинио дивне спреме, не би ли само разбудио успавана и загрејао захладна срца. Велику свилену заставу Орловића побио у читаву умку од пољскога цвећа; испред ње сложио у три купе мачеве, буздоване и копља; иза ње за конопац, затегнут између две заставе, повезао двадесет и пет ватрених коња, оседланих, заузданих и поткованих, па их цвећем окитио као да су коњи сватовски; по странама, и десној и левој, подигао вењак покривене липовином, испод њих наместио дрвене столове, а по столовима беле погаче и дрвене боце и чутуре пуне црвенога вина. Он сам — на високом коњу Јабучилу, у убојној спреми, с калпаком на глави, панцером на прсима, широким зеленим мачем о бедрима, дугим копљем о рамену и шестоперним буздованом о јабуци од седла — ставио се испред велике заставе, па би наизменце час наређивао трубачима да дувају, а час их опет устављао те да он скупљеноме свету гласно довикује: „Ко је јунак нека бира себи коња и оружје, те да с кнезом пође на Косово!“

Позно у вече вратио се Ристивор у двор. Стари кнез га је чекао нестрпљиво, па је

најпосле — праћен Боривојем и попом Каритоном — изашао из двора и пошао му у сретање, само да што пре чује шта је и како је. Па чим му се Ристивор приближи, старац му викну:

„Казуј, синко, је ли боље среће данас?“

„Е мој славни господару!“ одговори Ристивор невесело, па скочив с коња приђе к руци кнежевој. „Е мој славни господару, вере ми је ову земљу срећа оставила! Ето дуvasмо у трубе цео дан, ударасмо у бубњеве, пролиvasмо вино цео дан, и ево промукох молећи их и корећи их, и једва је двице петорица приђоше да се руком прихвате заставе, и да изберу коње и оружје!“

„Ваистину настала су последња времена!“ рече кнез снужено попу Каритону. „Ти се сећаш како је то све друкчије било за наше младости! Онда смо имали свагда десет пута више људи но оружја, и мучили смо муку, како да враћамо оне, који и без оружја и на силу Бога и незвани хоћаху да иду на војну! Ваистину, последња времена!“

„Ама то је баш оно што је многе помело!“ прихвати Ристивор. „Онај Витомир из Белог Потока, знаш онај што га зову „Недокуван Ђак“, зар се не сећаш? Та онај што је неко време у манастирској кујњи прао карлице и котлове, па се својима хвалио како тобож учи књигу! Ех, тај узео да соли народу и мени памет. „Знате ли ви, браћо,“ вели, „знаш ли ти, Ристиворе, да су ово сад баш настала последња времена? Е кад

не знате — а откуда би ви и знали? — кад не знате, да вам ја кажем који знам! Кад сам ја оно учио књигу у манастиру,“ — ту многи почеше да му се смеју, али ништа то њему, — „кад сам ја оно учио књигу у манастиру, једне зимње вечери игуман искупио сву братију у трпезарију око некаквога Светомира Светогорца, који је у Вилиндару научио да чита књиге староставне. Читао им је те књиге до пола ноћи. Око неко доба викнуше да се донесу неколике цепанице на ватру у трпезарији; ја их унесох и полагао спуштах, и онда чух како Светогорац рече да су настала последња времена, и да ће се најдаље кроз десетак година — а то је ево сад десет година — све преврнути, и да ће они што остану живи говорити онима по гробовима: „Благо вама што сте пре ових страданија и невоља помрли!“ Па, брате, кад већ настају последња времена, чувај сваки своје огњиште ако га имаш!“

„А што му не разби буздованом главу, те да виде други људи да му је мозак недокуван?!“ срдито прекораваше кнез Ристивора, а овај се не даде пореметити него настави да прича:

„Други опет узеше да вичу: „Ама лако је кнезу, и лако је господи! Ако коме од њих и одлети глава, није тешко деци његовој, јер остају двори и у дворима пуне ризнице! А шта остаје мојој сирочади иза мене?! Махни се, човече! Нека иде кнез,

нека иде властела; зашто су они господа него да господски за цара гину!“... Него најправије ми рече старац Мирко из Сенокосе: „Брате, што је у овој земљи било јуначких срдаца, то се све за раније одзивало позивима својих господара, и то ти је све изгинуло на бојним пољима, или помрло од рана и болештина по кућама својим. А ово сад што је остало, то није имало срца ни онда, па га нема ни сада!“... А биће, рекао бих, нешто истине и у ономе што ми Степан из Кљештевице рече: „У незгодно време кнез позивље људе; ево јечмови почињу сазревати, па их ваља жети; па онда, брате, ово је Петров Пост, људи се једва хлеба прихваћају, те им је и срце посно!“

„Е, па добро! Доста си ми наказивао! Захуктао си се само да одбраниш кукавице, па не умеш да се оставиш! Ниси бољи нити!“ викну стари кнез коме већ прекипе, па шкргуташе зубима и пушташе да му ватра из очију сева.

„Не браним их, господару! Нити се то може да брани. Него ти казујем шта ми луди а шта ми паметни људи казиваху!“ брањаше се смерно Ристивор.

„И само што се не зна ко луђе говори, да ли они луди или они твоји паметни!“ настављаше кнез па немирно ходаше и тамо и амо, а оборио главу сниско на прса.

„Кнеже,“ узео Каритон да говори; „колико си остарео још ти не познајеш овај наш прост народ. Ево да се кладимо да ти

сутра до мрака доведем колико ти треба драговољаца!“

„Нећеш ваљада претварати пост у мрс?!“ рече кнез подсмешљиво и још једнако срдит.

„То је најмање чудо, које ми попови можемо само кад хоћемо!“ настави поп Каритон. „Ето заповеди ти само нека сутра бубњари и трубачи зађу по селима и нека викну: „Треба кнезу још само десетак јунака; него ко хоће с њим да пође ваља да понесе по доста ужади и бар по две вреће, јер биће робља да се везује, и биће руха, и свиле и аксамита, и сребра и дробна бисера да се кућама доноси! Ето огледај, па ћеш видети?“

„Да окушамо попову мудрост!“ рече кнез Ристивору. „Али мрка капа зла прилика!“

На велико чудо старога кнеза, и на не малу радост његову, тек је сутра дан подне превалило било, а Ристивор долете на коњу да јави: да је свакоме коњу у седло добио драговољца, и да ће са половином сталне дворске страже бити сада око педесет добро оружаних војника, који ће кнеза на Косово пратити. Кнезу беше мило, па га од радости у чело пољуби.

VI

Под непосредним настојавањем старога кнеза спреме за храну и пиће његове чете брзо су се довршивале, те је кнез могао наредити да се у Среду, деветога Јунија,

рано пође. Рачунао је да са својим људима стигне пред вече истога дана на бориште код војводина двора, да се одатле сва војска крене у Четвртак пред вече или у Петак у јутру, па да најдаље у Суботу пред вече стигне на Косово.

У Уторак је стари кнез прегледао сам сваког свог војника, загледао у оштрицу свакога мача, и прстом својим опипао сваки кајиш и сваки ланчић на коњским опремама, као и сваки колут на панцирима и по гвозденим мрежама од клобука својих јунака. Вежбао их је у брзом исукивању и витлању мачева, и у поузданом управљању коњима. Ристивор је пратио свога господара и дворнио га на тој смотри, која је трајала од рана јутра па до после подне.

Пред вече тога истога дана Ристивор се био наслонио на један од оних бршљаном застрвених ступова што у мраморној авлији држаху на својим главама велику терасу. Пустило се био у некакве дубоке и сетне мисли. Рекао би човек да се загледао у мрављу војски, која се извијала испод белог камена, са кога се на коње ускакало, па се некуда преко беле калдрме од авлије упутила била. Него Ристивор није видео ту војску, и ако су му погледи на њу падали. Његове су мисли облетале један цвет, и срце му се пунило некаквим чудним осећањима у којима се с милином растуженост мешала. Тек кад га мали Маша, скутоноша кнегињин приликом великих свечаности, живо повуче за

рукав, Ристивор се трже из свога слаткога заноса.

„Ил' си оглухнуо или оболео те не чу колико те виках са степеница!... Кнегиња те зове! Ено је у њеној конати у Жутој Кули!“ говораше господско дете, придворица госпође кнегиње.

„У добри час! Ево ми сам Бог отвара двери!“ говораше Ристивор сам себи, па у три крока истрча уза степенице горе на први кат.

Ту у ходнику иђаше му у сретање млада дворкиња Босиљка. Рече му: „Госпођа кнегиња чека на тебе!“ па се окрете и отвори му врата на сниској шестостраној конати у Жутој Кули.

У дебелим зидинама од куле били су усечени уски пролази к самим прозорима, високим и уским, кроз које меки румени зраци сунца на заходу падаху у конат, те изношаху на бољи видик црвене, плаветне, зелене и жуте шаре у вуненој простирци, која сав спод застираше.

У ономе усеку к прозору, што право гледаше на југ у перивој, седела је на сниској лепо изрезаној скрињи госпођа Мандалена. Била је блеђа но обично; у очима јој умор и сетност, под очима плава сенка коју душевна боља подвлачи. Него опет кроз тај умор и ту сетност благородство њене душе, и господственост њене лепоте светлили су као пун месец на небу по коме танки облаци лутају. Њен псалтир, у своме красном

преплету од сребрних жица, лежао је поред њене десне руке; према њој је висила на зиду у сребро окована чудотворна икона Богородице Тројеручице, коју је један игуман од рода Орловићева пре стотину година до-нео из Свете Горе.

Ристивор, који је следовао дворанки Босиљки, и не подижући свога погледа према њену лицу, и не видећи како га она испод ока милокрвно погледа, прође мимо ње и стаде мирно до самих врата кад их она затвори. Кнегиња се диже са свога седишта, па у своме беломе руху а према растопљеном злату и пурпуру којим небо на западу букташе, изгледаше као небесни анђео.

„Приступи ближе, верна наша слуго Ристиворе!“ рече му она оним својим чудним гласом, јасним као сребро а мекшим од сребра.

Полагано и смерно, и све бирајући где ће ногом да стане, Ристивор пређе преко средине од собе па се устави на самом уласку од оне позорнице, у којој је кнегиња стајала.

„Звала сам те,“ поче она тихо и одмерено да говори; „звала сам те, да проговорим с тобом две три речи на само. Ти си нам свагда био веран и мио властеличић. Сутра ћеш у име Божје поћи с мојим сином и са старим господарем, да као Хришћански јунаци одбијете Агарјане од наше Хришћанске земље, и да се нађете уза свога цара у часу у коме је славно погинути. Имао си добру мајку, па можеш да разумеш моје бриге.

Има већ више ноћи како ока склопити ни-сам могла. Јутрос, пред саму зору, мало за-дремах, и тада сновидах сан који Бог може окренути да и добро значи, али који мени није мио. Тебе, који имаш верно и храбро срце, молим не као слугу него као млађег брата, пази и чувај нам старога господара! Знаш за њ да ће пазити и чувати сина мога а јединог унука свога; али се бојим да своју главу чувати неће! Кад будете на Косову, и кад дође данак да се српска слава мачевима урезује у вечне споменике, чините и ви што као синови ове земље треба да чините, али — колико се уза то може — не дај старом господару да заборавља, колико је нама свима драгоценна глава његова!“

Ту сад госпођа Мандалена стаде, да чује одговор Ристиворов. Млади витез по дуго стаја пред њом нѐм и замишљен, и гледаше преда се као стидљива девојка. Најпоследње подиже главу и погледа право у очи госпођи кнегињи, и узе да говори:

„Није лако што од мене тражиш, госпођо кнегињо! У старога господара није једно него три срца, тек се једно умори а друго се разбуди. Сећам се ја добро што је мени мој покојни отац причао о јунаштву свога и нашега старога господара! Вика од јунака, топот од коња, звука од оружја њега раздрага и срце му запали, те, кличући као соко, лети на копља и на мачеве где је најгушће! Није лако што тражиш! Али ћу те радо послушати, па, колико ми Бог помогне,

чуваћу његову сребрну главу и златна прса, и слатко ће ми бити да погинем ако њега и младога господара заклонити могу!“

„Хвала ти; то је све што сам хтела! Па сад већ што вам Бог даде и срећа јуначка!“ рече кнегиња па се окрете и пође к прозору да седне поред њега. То беше знак да Ристивор може да иде.

Али Ристивор стајаше на своме месту као да је оловом ту затопљен. Гледаше непомично за кнегињом; и кад се она окрете и виде да је он још ту, као ишчекујући заповести, па му главом даде знак да може да се уклони, он се не мицаше, нити скидаше свога погледа са ње. По румени, која му се расу не само по образима него и по челу, кнегиња виде да се Ристивор бори са некаквим силним узбуђењем.

„Имаш ваљада ти мени што да кажеш?!“ упита га она својим меким гласом па му приђе ближе.

Тај глас и онај њен поглед пун доброте и сажаљивости растопи лед који стегао беше срце Ристиворово.

„Јесте, госпођо кнегињо; имам и ја тебе много и за нешто велико да молим! Па се још предомишљам да ли није зазорно, да ли треба, и да ли смем?!... И опет, ти си једина на свету коме бих смео да о томе што кажем. Неколико пута помишљах да је најправије да се поверим старом господару, који ме је учио витештву, и који ми је и отац и мајка. И неколико пута приступах му, али

кад год му сагледах очи, не смедох! Куд ћеш ти орлу о грлици да говориш! Али код твоје добротe имам срца и лудо да говорим. Знам да ме можеш само пожалити, чему треба мудро поучити, и да ћеш ми опростити, све и кад бих заслужио да ме кориш!“

Тако говораше Ристивор уздрхталим гласом, запињући мало о ову или ону реч, и устављајући се овде и онде као да мало дахне. Па онда извади из недара свилену једну кесу с новцима и пружи је кнегињи.

„Како и сама знаш, сад о Митровдану, који долази, навршиће се седам година како дођох у двор ваш. Слушао сам вас и служио од свег срца, јер ми је и лако и мило било да вас све слушам и служим; а пазили сте ме сви, као да сам ваш род а не слуга! Много сте ми пута поклањали по прегрш сребрних динара или по који Млетачки цекин, а и господски гости ваши, којима сам пехаре с вином додавао или коње доводио, нису ме обилазили својим господским даром. Ето сам тако у овој кеси овде саставио седамдесет и девет Млетачких цекина. Сада те молим, светла, велика и предобра моја госпођо: прими ово мало благо моје да га причуваш! Ако се са Косова жив вратим, предаћеш ми га кад га потражио будем. Ако ли буде Божја воља да са другим срећним јунацима погинем на Косову у служби цара честитога, онда . . . онда те молим . . . подај то злато твојој младој дворкињи Босиљки! Него те још преклињем Богом и Светим Јо-

ваном, не казуј јој да је од мене. Реци јој: „Ево то ти је оставио на дар један млад Србин, који би срећан био да твојој срећи служи, али који је сад још срећнији што је имао срећу да, мислећи на тебе, погине у служби земље господара!“

И Ристивор ућута као човек који је казао све што је имао да каже. Силно се застидео био; образи му беху запламтели црвеном ватром. Не смеде погледати у очи госпође кнегиње, него гледаше преда се, као грешник који ето преко усана својих превали признавање тешког једног греха!

„О, наша верна слуго, добри Ристиворе!“ прихвати кнегиња узбуђена и растужена. „То си ти мало вере у нас имао, кад ни старом господину ни мени ништа о томе поменуо ниси! Ти знаш да ми сви тебе пазимо као да си сродник нашега дома. Ти знаш колико је мени мила наша дворкиња Босиљка. Више бих волела да је теби дамо, него ли ма коме другом од наше властеле. Али, добри човече, што је ниси просио у нас? Знаде ли она што о томе?!“

„О томе зна само Бог па ето сад ти!“ рече Ристивор поуздано; и сад се опет ослободи и погледа право у очи кнегињине; али не могаше дуже од једног тренућа да издржи погледе њене.

„Па да проговорим одмах са старим господарем!... Зашто не би могло бити да се још вечерас, у очи вашег поласка, обручите па да се зна?!... Не знам шта би сама

Босиљка на то рекла; али мислим да би ме послушала да ти руку даде, само ако не буде — преко мога знања — коме другом срце своје дала!... Она је красна и честита девојка; обоје сте млади, али сте и једно и друго паметни, и могли би бити угледан и срећан пар људи. Бога ми ћу овога часа да говорим с кнезом!“

„Не!“ викну Ристивор сав престрављен, и подиже у вис обе руке као да је преклиње. „Не, госпођо, ако Бога знаш!... Како би тако што помињала старом господару сад у очи самог поласка нашег на Косово! Зар не знаш да би се он томе тако зачудио и тако разгневио, да ме више никад погледао не би; а на сигурно ме не би повео на Косово! Немој, молим те, тако ти свега што ти је најмилије и најсветије, не помињи му тога! Нити помињи што Босиљки! Ако буде Божја воља те се са Косова здрави и весели вратимо, молићу те да за ме проговориш и Босиљки и кнезу. Ако ли буде Божја воља да погинем, онда јој предај мој поклон, а не помињи јој моје име!“

Кнегињи се крупне очи напунише сузама. Усне јој на угловима задрхташе. Очевидно беше да савлађује своју узбуђеност, и да сухе сузе своје гута. Најпоследње — а после подуже почивке — рећи ће Ристивору:

„Учинићу ти све како желиш! Учинићу! Молићемо се Богу да те уза старог и младог господара жива и здрава овоме двору врати, те да се уз нашу срећу оснује срећа и

твоја и Босиљкина. Бог нека и теби, и њој, и нама свима милостив буде! А сад, пођи и остави ме саму!“

Ристивор се приви у дубоки поклон, приђе и пољуби јој скут од горње хаљине и онда, још једнако зажарен у лицу — али сад од велике душевне радости — сиђе доле на мраморну авлију.

VII

Сутра дан, у Среду, раном зором сти-
заху пред двор кнежев гомиле сељака и се-
љанака из свих села и заселака жупе од
Орлова Града. И старо и младо похитало је
у чистом празничном руху, да пожелe сре-
ћан пут староме кнезу и рођацима својим,
који с њиме на Косово полажаху.

И људи и жене беху некако с почетка
сетни и невесели па тихо разговараху у го-
милицама пред главном капијом од двора.
Многима је око срца нешто хладно било.
И опет их је већина на сигурно веровала
да не може бити друкчије, него да ће српска
војска разбити безбожне Агарјане. Многи
узеше причати свакојака чудна предсказања,
која то унапред ван сваке сумње стављаху.
Него за њих је најубедљивије предсказивање
био бој орлова са ждраловима, коме су скоро
сељани из многих села сведоци били, и у
коме су орлови славно победили. А кога
значе орлови него Србадију, која их на својим
заставама носи? „Не треба ни да се пита,

ко ће победити!“ говораше један живахан старчић. „Била би срамота за српскога Бога да Србадија не победи! Зар да Агарјани неверници победе Богу верни народ српски? Ман’те се, људи!“

У гомилицама од невиних девојака и неискусне момчадије поче брујити све то веселији жагор, што их сунце све то топлије озараваше. И тај весели жагор прелажаше у гласни смех и у јасни кликот из девојачких грла, кад млади војници, потпуно оружани и опремљени, вадајући своје коње, удараху навалице на те гомилице, па их распрштаваху својим веселим а покашто и дрским доскочицама. Изгледало је као да се неки сватови искупљају, и да се чека само на свирце па да се живо коло поведе.

Знало се да поп Каритон чита у капели дворској велико молепствије за срећна пута и славну победу, и да су тамо на молитви и стари кнез, и госпођа Мандалена, и млади кнежевић, и све дворјанство њихово. Учини се многима да то дуго траје, и нестрпељиво извијаху вратове погледајући према главној капији од двора.

Тек најпосле ето га испаде Ристивор, гологлав, носећи у левој руци свој клобук а десном придржавајући велику, али још неразвијену, заставу Орловића. Благо довикиваше народу: „Дед’те, браћо, размакните се мало, да отворимо пута кнезу!“ А војницима викну оштро, да се ставе у збијен ред, да свога вођа дочекају како треба.

Згрну се свет и с једне и с друге стране отворенога пута, и заћута кад угледа како кроз капију дворску излажаше поп Каритон у богатој златотканој одежди носећи на рукама, а на прса своја наслоњену, икону Светог Јована Крститеља; поред попа корачаше ђаче једно у белом стихару носећи сребрн котлић у једној а киту сухог бо-сиљка у другој руци. Иза попа корачаше стари кнез гологлав; његове сребрне власи ускомешане ветрићем који тихо дуваше, његова широка прса покривена панцером од позлаћених плоча, у које се на јутарњем сунцу једва гледати могло; његов широк зелен мач притврђен сребрним ланцима о широк златан пас; па до колена долама од зеленог аксамита по коме су орлови и крстови златном жицом богато извезени; па мекане жуте чизме до колена са сребрним острицама којих широки колутови зврктаху на сваки и најлакши крок старога витеза. Десном руком својом водио је снаху своју а левом свога унука. Иза њих изиђоше све дворанке и дворани и сва чељад дворска, и млада и стара, све то у празничном руху. Било је дивно погледати како се сјајна и шарена та гомила извијаше из дворске капије следујући попу Каритону, који и сам корачаше полагао и свечано, као да је главом Пећки Патријарах а не онај Каритон, који воли да се хрве, надскакује и баца камена с рамена.

Стари кнез беше очевидно радосно раз-

драган. Осмехујући се пролажаше он кроз гомиле народа, поздрављајући га гласно и срдачно: „Помози вам Бог, децо моја!“

„Кад сељанке угледаше госпођу Мандалену, онако бледу, с тугом у очима, с усиљеним осмехом на устима, како мирно корача, и кад угледаше младо дете Боривоја, како весело око себе погледа, носећи поносито сребрн панцер на прсима и мач у левици својој — кад све то угледаше, свакој се од њих срце некако размекша, а очи брзо сузама напунише. Тек се једној од њих уз уздах оте узвик: „О, јадна мајко! Јадна Госпођо наша! Што пушташ то младо своје Господско јединче, да излази на крваво поље?!“

И онда се онај узвик „Јадна мајко!“ пронесе од уста до уста, те се начини као жубор лишћа пред кишу, који одмах за тим пређе у гласно јецање и плакање. Намргоди се стари кнез, намргоди се поп Каритон. Потекосе људи по гомилама расплакране женскадије, и покушаваху прекорима да је уставе и умире. Госпођа се Мандалена још једнако осмехиваше, али јој низ беле образе суза једна другу сустизаше.

Кнез викну својим војницима да сваки од њих приђе к попу Каритону, да целива икону, и да се освећеном водицом пошкропи, е да би им Бог и Свети Јован и на путу и на бојном пољу и на сваком месту, и у сваком часу, на помоћи били!

Тек се то довршивало, а госпођа Мандалена махну руком неколиким дворским де-

војкама, које имаху котарице пуне свакојаког цвећа из перивоја, па им рече да свима војницима, који с кнезом на Косово полазе, додаду цвећа, да своје клобуке оките. Беше милина погледати како лепе дворанке девојке пружају пуне руке цвећа младим јунацима. Изгледало је као да је и само сунце похитало, да се извије иза завесе од неколиких лаких облачака, па да види тај красни приказ!

Стари кнез посматраше за неколико тренутака, како му војници његови притврђују цвеће за своје клобуке, па им онда викну:

„Стан’те мало, децо! Не дам ја ни једноме од вас да свој клобук закити, док свог коња најпре не закити цвећем... На бојноме пољу јунак нема бољег друга и пријатеља, него што му је коњ који га носи! Кити прво коња па онда себе!“

Сељацима, који онде у густој гомили стојаху, беше мило то што кнез о коњу рече, па му узеше довикивати: „Тако, сиви соколе! Тако, господару, Бог те живео! Али и ко би то боље од тебе знао?!“

Госпођа Мандалена одмах сама приђе к Лабуду, убојном коњу старога кнеза, па га окити цвећем. Па онда уви у плетенице, у које је грива у Ждрала, сребрнасто сивог коњића Боривојева, оплетена била, читав венац од белих и румених ружа.

Још пре него што почеше делити цвеће и китити војнике и њихове коње, Ристивор је по некаквој заповести, коју му стари кнез

на ухо шану, узјахао свога коња Јабучила и одјездио натраг у двор.

Опазио је кнез како се сеоске старешине, збијени сви заједно у једну гомилу, нешто лактовима гуркају, и овда и онда један другом главом и очима знак дају, да крочи напред и да отпочне. Очеvidно били су се о нечему договорили, само су заборавили да утврде ко у име свију да говори. Виде кнез то њихово гуркање, и као нагађао је шта то може бити, али се чинио невешт.

Видев да су већ сви коњи и сви клобуци окићени стари кнез викну:

„Прекрстите се, децо моја, па, у име Божје, хајд’те у седла!“

Зазвекташе панцири и оружје, и док би човек само оком тренуо, педесет коњаника винуло се убојним коњима у седла.

Кад видеше кметови да већ и стари кнез приђе к Лабуду и узимаше у руке узде да у седло ускочи, изгураше силом напред једнога седог старца, који сад већ немаде куда, него приђе ка кнезу, дохвати му се скута и узе да говори:

„Ево, господару, да ти зажелимо срећна поласка, још срећнијега пута, и још срећнијега повратка у славни свој двор и међу нас, који би сви радо за тебе изгинули, како и треба кад си нам господар! Знамо ми да си ти на зло зао, а на добро добар! А знамо те и да си милостив, и прави отац јадној сиротињи... Ех, како сад да ти кажем... немој нам замерити, ... имамо за нешто да

те замолимо. Знаш добро да смо сиромашни људи, и знаш добро да нас ево жетве омахњују већ неколико година. Ми добро знамо да ти дугујемо што си за нас цару платио цареву перперу. Али не знамо, Бога ми, како ћемо ти их платити! Па се здоговорисмо да те молимо да нам их опростиш!“

„Зар баш тако, Арсеније?!“ испречи се кнез на старца. „Зар ви кметови нађосте баш овај час, у који ето полазимо на бој на Косово, да ме устављате таквом молбом?! Јесте ви нека лукава зверад!“

„Ето мишљасмо, господару, видећеш сада најбоље и сâм е би ти било за здравље теби и твојима, ако те Бог жива врати, а било би ти за душу ако би погинуо!“ прихвати други један кмет из гомиле.

„Не тражим ја да ви вашим молитвама откупљујете моју душу од небесних митара, нити тражим да ви вашим метанијама држите моје здравље. Ја вас питам: је ли царев закон да цару плаћате цареву перперу?“

„Оно јесте да јесте закон; и није да није закон!“ повикаше сложено кметови.

„Е, кад јесте закон,“ прихвати кнез, „онда по закону нека и буде, и ништа вам ја и не могу и нећу опростити!“

Па се онда кнез три пута побожно прекрсти, промрмља некакву молитвицу, и скочи у седло као да је младић од двадесет а не старац од седамдесет лета!

Сад приђе други један по стар сељак а

за њим једна омлађа жена. Пољубише га у колено, па сељак узе да говори:

„Господару, тако ти среће јуначке — која, нека да Бог, да те прати на сваком твојем кораку — смилуј се па ми пусти сина из сужањства! Ево и његова ти се грешна жена моли да се смилујеш на ситну децу њихову!“

Приђе и госпођа Мандалена па тихо рече:

„Смилуј се, господару! Ево те и ја уз ову сиротињу молим, пусти им твога сужња; млад је, згрешио је, патио је, а сад би му твоја милост дала нову прилику, да поживи животом добра и поштена човека!“

„Зар за оног бунтовника молиш?!“ упита кнез снаху своју као изненађен, па се мало и намргоди. „Не могу ја једном бунтовнику никад опростити! Ето то вам је!... Ама где је тај Ристивор? Оде па пропаде!“

„Ево мене, господару!“ викну Ристивор иза гомиле света, па се онда коњем својим прогура кроз сељаке, и додаде старом кнезу једну кожно крињицу.

Кнез скиде свој клобук, изви из њега своју сребрну челенку, па онда рече Боровоју, који још једнако стајаше поред своје матере држећи једном руком њену руку а другом узду од свога коња:

„Синко, додај ми твој клобук!“

Боровој се чуђаше што ли деду треба његов клобук, али му га предаде.

„Ти још ниси био на војни,“ настави стари кнез; „и још ниси имао прилику да

од цара заслужиш челенку. Док је не заслужиш, ево носи у своме клобуку челенку свога деда! А ја ћу дотле носити челенку коју је твој отац, а мој син, својим јунаштвом на Плочнику заслужио, и коју ми је Господин Кнез послао уз писмо о јуначкој смрти његовој!“

И онда стари кнез задену своју челенку у клобук Боривојев, а из оне кожне скринице извади сјајну челенку окићену драгим камењем и утврди је у свој калпак.

Раздрага се малена војска кнежева па громко грмну у усклике: „Живео нам, славни господару! Живео нам млади кнежевић!“ Селјаци сложено прихватише, и ако им мало час кнез онако попреко одби ону молбу о перперама.

Госпођа Мандалена, која се до тога часа јуначки држала, кад виде челенку свога мужа на клобуку свога свекра, не могаше више уздржати својих суза. И кад Боривој, примив клобук са челенком, пољуби старца у руку, па се окрете и приђе к њој, сав блистајући од радости, она му паде око врата и ижљуби га у оба образа кроз гласно јецање, које брзо нађе одзива у јецању оних жена у гомили око њих.

Млади Боривој пољуби мајку у руку, истрже се из њена загрљаја, и хитро скочи своме коњу у седло.

Стари кнез махну руком, да устави кликтање својих војника и јецање женскадије. Па кад наста тишина, узе да говори гласно

и одмерено, тако да је сваку његову реч сваки могао добро да чује:

„Госпођо кнегињо, снахо моја! На теби остављам сигурност, славу и част овога стародревног двора нашег. . . . . Од овога часа, па до часа у који се — ако буде Божја воља — било ја с Боривојем, било Боривој без мене дома врати, ти си кнегиња и госпођа од Орлова Града, и од свих наших баштина, и од свега нашег народа на тим баштинама. Што ти опростиш — био то дуг, биле то перпере, била то кривица — нека је просто и од мене, и нека је занавек опроштено. . . . . Народе, чувај нам двор и слушај кнегињу! . . . . Кнегињо, води бригу о народу нашем! И сад. . . . с Богом остајте!“

Па се старац мало пригну са високог коња свога и пружи десницу Мандалени, која му је смерно пољуби и сузама ороси.

Народ поче да виче: „Срећан пут, господару, и теби и војсци твојој!“ „Бог вас све живе и здраве и славне довео дому своје натраг!“

И опет опазише да кнез махну руком, да се уђуте. И уђуташе се.

„Зар ми сви,“ рече кнез, — „зар ми сви имамо коње и клобуке цвећем окићене: једини Ристивор да нема ни једнога цветка?! Није он лош друг у овој нашој дружини! Снахо моја, имаш ли откуд ма само зелен листак за нашега Ристивора?“

„Нека, господару!“ прихвати Ристивор весело. „Нека је наша дружина окићена, и

нека нас ти водиш, па је мени као да смо ја и мој Јабучило цвећем претрпани!“

Госпођа Мандалена погледаше по својој свити од дворских девојака. У влажном јој оку засја једна топла зрака радости.

„Босиљко, дете моје!“ рече она оним својим чудесно меким гласом; „ето за твојим пасом видим једну киту милог ти босиљка! Додај је нашем Ристивору!“

У млечне образе Босиљкине удари пламен. Од белог крина поста румена ружа. Послушна својој госпођи, приђе она слободно и право к Ристивору, извади иза свога паса киту мирисног босиљка па је пружи младоме витезу на његову високом Јабучилу. Пружајући му босиљак Босиљка му гледаше право у очи. Примајући мирисне струкове из њене руке Ристивор гледаше с великом слободом право у њене очи. Она му ништа не прозбори; он њој ништа не прозбори. И опет, ко је видовит могао је да види, да онај његов дуги и жудни поглед трепти дахом: „Душо моја!“, и да онај њен светли, нежни и невини поглед одговара нечујним дахом: „Славо моја!“ Ово двоје младих пустише своје погледе, да се сусретну и загреју под јаким зрацима сунца; и тим првим и последњим зрачним загрљајем опростише се нежно једно од другога.

Ристивор осети како му је срце пуно, како се укрепило новом једном храброшћу и новим поносом. Он разви свилену заставу Орловића, и кад стари кнез силно раздраган

викну громко: „Напред, јунаци!“ Ристивор ободе Јабучила па са заставом изиђе испред свога господара и пође напред. Кнез се крену с младим Боривојем за њим, а за њима њихова војска све по два коњаника упоредо загрљена. Оде војска весело певајући.

Осем нешто деце и момчадије која отрча за војском, да је прати док се не уморе, сав онај други свет оста као укопан око госпође Мандалене. Женскадија тек сад удари у плач и кукњаву. У госпође Мандалене није више било суза. Она гледаше мирно и не трепћући за сином и свекром својим и њиховом китњастом четом и свиленом заставом.

Дуго остадоше тако гледајући за њима. А кад чета замаче за шуму, окрете се госпођа Мандалена кметовима и ономе свету што се око ње и њене свите згрнуо био и поче да им говори:

„Хвала вам што сте дошли, да заједнички пожелимо срећан пут кнезу и кнежевој војсци!... Мене и вас од данас везује нова једна веза — брига за нашим јунацима. Чусте какву ми власт кнез даде. По сили те власти ево вам опраштам све перпере које нашем двору дугујете. И пустићу вам одмах све сужње колико их год има у тамници двора нашег... Све што од вас тражим то је: да се сви — и мушко и женско, и младо и старо — сваким јутром и сваком вечери Богу молите, да нашем цару победу дарује, и да нам миле наше јунаке врати дома живе и здраве и новом славом окићене!“

Узе мушкадија радосно кликтати; узе женскадија на глас благосиљати добру госпођу. Па онда навалише да јој сваки приђе и да јој сваки руке и скуте ижљуби. С муком могаше кнегиња кроз одушевљени и љубави пуни народ у свој двор проћи.

* * *

У двору, на самом подножју велике степенице која води на први кат, рече свити својој да сваки може ићи или у своје конати, или у трпезарију или у перивој, али да је не узнемирују док их к себи позвала не би.

Сама отиде уза степеницу на први кат. Полагано пролажаше кроз ходнике и кроз велике и мале дворане. Све јој сад тако страховито празно и пусто и чисто ледено изгледаше!

Отиде у конат свога сина. Погледа празну постељу његову, празни сто његов. Погледа на гусле његове што лежаху у једном куту испод иконе. Чињаху јој се као да су засвагда умукле. Седе на његову постељу. Погружена у тужне мисли гледаше у подглавље на коме је лепа глава њена јединца још јутрос до зоре мирно почивала. Па онда жена и мати Мандалена спусти своју главу на то узглавље, поклопи очи рукама и — плакаше горко...

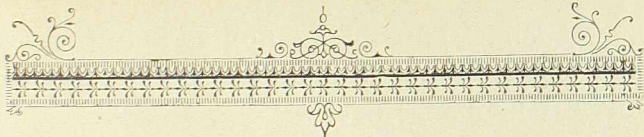
ДРУГИ ДЕО

На војводину двору

I

Четвртак пред вече са једнога виса кнез Градоје показа своме унуку и својој чети беле куле и зидине од Двориња, двора војводе Радича. Кад се спустише низ брдо па појахаше мало даље зеленим пољем, неко од млађих људи рече, да види пуно вењака и колиба на пољани испред двора.

„И веруј да је тако!“ рече стари кнез. „Војводи долази војска не само из близине него и из даљине, па је и право да се постара где ће људи да се мало поодморе, док се не крену за Косово!“

Кад се још мало ближе примакоше Дворињу, видеше лепо како многи народ седи под вењацима а испред вењака и око колиба вијугају усталасана кола. Пуно младих мома, пуно младих девојака, пуно народа, пуно света свакојака, пуно слепих и кљастих про-

сјака, сасвим као на каквом великом сабору. Гледа све то кнез поиздаље, и нешто се намрштио беше.

„Да није откуда какав светац сутра, Ристиворе?“ запита кнез.

„А ко ће ти га знати?“ одговори Ристивор. „Има их пуно, и малих и великих. Велике већ и од невоље знамо и познајемо; али с оним малима права ти је напаст. Тек ће по неки да искочи кад му се и не надаш!“

„Онај наш поп Малвасија,“ настави кнез који је волео по некад да Каритона зове тако, „онај наш поп Малвасија ништа ми не рече. Него збиља, једнако ми прећаше: „Ето запамти што ти велим: кајаћеш се што ме не поведе на Косово!“ Ако се осрамотимо у војводе, не знајући какви то светац витла колом девојака и прикупље просјаке око двора, ето да ми се поп већ осветио!“

И кнез узе да врти главом и да шкргуће зубима.

Кад већ наиђоше на саму пољану пред дворем, покидаше се кола, те и мушко и женско, и старо и младо, потрча кнезу и његовој чети у сретање. Млада момчад удари у кликтање, женскадија узе певати песме од сто руку, народ весело довикиваше кнезу и чети његовој: „Добро нам дошли, јунаци, и у добри час! Донели да Бог да срећу војводи и војводину двору, и чеду његову у златној колевци!“

Па се слегао радостан народ око мале војске кнежеве, рекао би, хоће да је загрли

и у загрљају удави. Са свих страна пружаху војницима бардаке и чутуре с вином, ките цвећа и зелене рâne јабуке петроваче.

У томе дотрча дворска момчадија, те живо растави таласе од народа. Иван Порубовић, сав светао у лицу од радости, допре до старога кнеза, пољуби га у skut и у руку, па га поведе к двору отвореним путем кроз народ.

„Ето се веселимо већ три дана!“ причаше Иван кнезу уз пут. „А и како не би кад ето Бог поклони војводи сина и славноме овом дому наследника!“

А пред дворем на главноме уласку стојаше млади војвода Радич. Око њега пуно господе и пуно слугу, све то у сјајном оделу, да је милина била у њих погледати.

Угледав војводу стари кнез хитро скочи с коња као младић, па скиде калпак, те гологлав приђе к младоме војводи и поклони му се смерно. А тада и војвода скиде свој калпак, загрли старца, пољуби га у један па у други образ и поздрави га добродошлицом. Градоје се окрете, узе за руку Боривоја — који и сам беше скочио с коња, па корачаше у стопу за својим дедом — изведе га пред војводу и рече:

„Ево ко ће се јуначки одазивати твојим позивима, кад мене више не буде било!“

Млади војвода гледаше неколико тренутака радосно изненађен у младога Боривоја, па га онда загрли и пољуби, говорећи:

„Добро ми дошао први пут у наш двор!

... Нека Бог да, да се син, кога ми је поклонио, кад узрасте поноси твојом дружбом и твојом службом, како сам се ја поносио дружбом твога јуначкога оца, и очинском пажњом твога славнога деда!“

Онај народ, што могаше видети како се господа поздрављају и питају за јуначко здравље, раздрага се милином па узе гласно кликтати. Те усклике прихваташе и други народ који ништа не виде шта тамо пред двором бива, али не могаше одолети срцу, да не одјекује својим кликтањем кликтању њихову.

У томе се и друга властела весело здрављаше са кнезом. По неко од млађе господе љубљаше га у руку, а војводини дворани и у skut и у руку. Свакоме се на лицу видела радост, што ето стиже један од оних јунака, с којима је Душан ширио границе царевини српској. Свакоме дође некако топлије око срца, и вера, да ће Срби победити Агарјане, доби нова крила и вијну се високо под облаке.

Стари кнез се окрете према својој чети. Ристивор по заповести коју је од кнеза добио наредио беше те су војници одјахали па се ставили у два реда, а он сам стао с развијеном заставом према средини првога реда а испред њега. Оштрим погледом прелете кнез сваког свог војника, и онда, рекав нешто војводи који само климну главом одобравајући, пође живим кораком својој чети. Дошав до заставе, викну оштро војницима да скину калпаке. Сам прихвати из руку

Ристиворових заставу, десном руком сукну мач из корица, па се онда чврсто корачајући упути прavo к војводи, праћен само својим младим унуком.

Дошав пред војводу стари кнез га поздрави мачем па стојећи под калпаком поче да говори:

„Војводо, вазда верни своме завету ево нас из кнежине од Орлова Града, да ти, као клетвеници твога дома од старина, следујемо на војну, да се с тобом заједно залажемо за цара нашег и отачаство наше!“

Војвода му приђе, па се с њиме преко заставе и мача пољуби три пута говорећи уза то:

„И опет те поздрављам добродошлицом, верни и славни кнеже! Нека су нам добро дошли и сви твоји јунаци! Нека би наше друговање на бојноме пољу било на славу цара нашег и на добро Србадије!“

После овог призора, коме сва господа и сав народ, што се онде слегао био, беху сведоци, стојећи гологлави, стари кнез, једнако с голим мачем у десници и са заставом у левој руци, призиваше гласно своје људе те сваког помињаше поименце војводи, који опет са своје стране дочекиваше сваког војника поздравом: „Здраво, јуначе! И честит нам био!“ док га они љубљаху у skut и у руку.

Кад се све то сврши, кнез замоли да му војвода даде човека, који ће њега и његову чету одвести на преноћиште ако је какво за њих одређено.

„Имају за твоје људе спремљене колибе,

и Порубовић ће их ето сад тамо одвести и разместити. А за тебе и твога унука спремили смо малу доворану у јужној кули, ону исту у којој је цар Душан преноћио кад оно идосте на Угре!“

„Хвала теби, војводо, што мислиш да сам вредан да преноћим у дворани у којој је наш велики и славни цар преноћио!“ рече кнез. „Не би се цар на те срдио што ми толику част чиниш; али би се заиста срдио на мене, да ја нисам поред мојих људи на пољу! Не, не, моје је место, војводо, под шатором у средини мојих људи. Не дођосмо у госте теби данас, него дођосмо као војници, да ти на војну следујемо!“

„Све је то красно, кнеже!“ прихвати војвода. „Поћи ћемо ми на војну и из двора, ако Бог да, и нећемо пожалити да гинемо кад дође свети час да се гине. Али док не изиђемо на Косово, и док смо ево овде на нашем двору, ти си ми мио пријатељ; два пута мио као друг мога покојног ми оца. Ако ти, кнеже, можеш да заборавиш ко си и шта си, не можемо ми, колико нас је год овде, то да заборавимо! Немој, славе ти, друкчије! Него ето ћеш да преноћиш на постељи, на којој је Душан једну ноћ проспавао — или управо „пробдио“ како ми отац причаше. Ево ће сва ова господа и властела овде заједно са мном признати, да си међу нама свима ти једини који си достојан те части!“

Сложно и весело привика сва она господа да је све тако како војвода рече.

„Како?“ питаше озбиљно кнез па се узе крстити од чуда. „Како? . . . Зар ја достојан да легнем на постељу, на којој се наш велики цар одмарао?! . . . Хвала Богу, и ако сам нешто мало почео да старим, нису мени ране мозак попиле! Нити ми је срце утрнуло, да не осећа шта се приличи, шта ли се не приличи! Веруј ти мени, војводи, пре бих ја смео ући у олтар, да се пружим по часној трпези, да санак један проспавам, него да легнем на постељу, на којој је наш славни цар лежао!“

„Ако си толико скроман да заборављаш да си помагач Душанов био, онда ето, хвала Богу, пуно дворана у нашем двору, у које ни поглед Душанов пао није. Бирај само коју хоћеш!“ говораше војвода.

„Само једно ја ти, војводи, изабрати могу,“ прихвати кнез; „а то је: да сам и дању и ноћу у средини моје чете и с мојим људма! Не замерај ми, војводи! Али друкчије бити не може. Моји ће људи у час запети мој шатор, под којим ћемо ја, мој унук и мој слуга Ристифор, ноћ провести. Да тако буде, боље је и за мене и за моју момчадију, а и за све нас. Сутра, кад се будемо кретали. . . .“

Ту га прекиде гласни смех неколике господе. Стари се кнез осврну, погледа их мало, и не могаше ни видети ни разумети што се они то толико смеју, па онда опет настави:

„Сутра кад се будемо кретали за Косово, ваља да су нам људи одморни, чили и весели.

Ако проведу ноћ у колу са женскадијом, или у певању уз пуне чутуре, кретаће се сутра натмурени, мамурни и уморни. А кад сам ја у средини мојих људи под мојим шатором, сваки ће од њих мирно спавати на мирисном сену под красном зеленом колибом, или и под још краснијим звезданим небом!“

„Војводо,“ викну из гомиле господе кнез Миросав од Рујног Рудишта; „не можеш ти окренути кнеза Градоја. Узалуд ти сва мука. И узалуд би нам свима била мука, кад би се сви с тобом сложили, да га присиљавамо да буде како ти желиш, а не како он мисли да треба! Пустити ти њега нека он разапиње свој шатор где му је воља. И само дај ти њега овамо у двор да вечера с нама, па већ видећемо хоће ли после хтети да тражи шатор, и ако баш усхте, хоће ли умети да га нађе; а под сигурно знам, да му нико од нас не би ни хтео ни умео помоћи!“

Опет ударише господа у смех, који се још гласније заори, кад стари кнез доброћудно рече:

„Како да не бих вечерао у двору с вама?! И ако сте по годинама сви млађи од мене, не бојим се ја ни пити свама, а камо ли вечерати!“

На то војвода викну Ивана Порубовића, и заповеди му да води кнеза Градоја и чету његову у колибе за њу спремљене; а самог кнеза замоли да дође у двор на вечеру, чим само смести своје људе, и увери се да има за њих доста бела хлеба и црвена вина, а доста зоби за коње њихове.

И онда се таласи од народа одбише од двора и повијаше за кнезом Градојем и четом његовом преко пољане па тихом једном узбрдицом на којој дуги редови зеленим грањем и лишћем покривених колиба беху постројени.

Свакоме беше мило да види старога кнеза, никоме милије него постаријим сељанима у оној гомили света.

„Видесте ли нашега кнеза?“ питаху они млађе људе и момчад око себе. „Видесте ли га? . . . Али, бадава! Требали сте ви њега видети на бојним пољима како смо га ми виђали! . . . Него, Богу хвала, те је још снажна мишица његова, и што је још младо срце у њега! . . . Шта Агарјани, шта Грци, шта Угри? Ама нека се сви искупе на Косово, колико их год има, па да видиш шта ће бити од њих! . . . Док само наш Градоје као грџд грџхне, следиће се срца њихова! И док само овај змај Душанов духне, разнеће их као плеву! Камо? Дајте вина овамо! . . . Одите овамо, да пијемо у здравље Старога Орла од Орлова Града! . . . Не брин'те се, људи, сад нам не гине победа! . . . Камо? . . . Дајте вина овамо!“

И тако долазак кнеза Градоја задахну све, и господу, и војнике, и народ новим поуздањем да ће, ако Бог да, све добро бити.

Истом сад, кад се већ сутоњ поче да хвата, букну весеље на све стране, па се разлегаше по ономе пољу у певању, кликтању, гласном смејању, и у треску од лакога момачкога скока у колу пуном красних девојака.

II

Кнез је оставио Боривоја и Ристивора да са четом заједно вечерају, а сам је стигао у двор по доста времена пре дворске вечере.

Хтеде прво да иде да дарује првенче младога војводе, али дадиље не дадоше ни њему ни војводи ни привирити у сребрну колевку, јер већ сунце зашло беше.

За тим кнез замоли војводу да га одведе у Душанову дворану, и да га ту за мало сама остави. Гологлав је стари кнез ушао у ту дворану; сетан и невесео изишао је из ње. Сетан и невесео остао је и за сво време док се вечерало. Мало је улазио у разговоре, кратко је одговарао на питања као и на пријатељска изазивања.

За софром у великој трпезарији вечерало је с војводом око двадесет које властеле које духовника. Све је то било весело, збивало шале и прштало досеткама. Само кнез Градоје, ког војвода беше посадио себи уз десно колено, никако не улажаше у веселост њихову.

Тек ће у неко доба да викне оздо са pročеља кнез Вукан:

„Што је теби, кнеже Орловићу? Каква те је брига опхрвала? Да ти није кеса прогорела? Да ти нису двори поробљени? Ил' си јунак расрдио виле, те пустише воду у твоје руднике, потопише и сребро и злато!“

„Опрости ми, војводо, — опростите ми, господо и господска дружино!“ узе стари кнез беседити. „Биће да се кнезу Вукану

моја старост учинила и више жалосна и тужна него што јесте. Али кад ме је већ запитао, право је да и њему и вама свима по истини кажем што сам сетан и невесео. Како војвода зна, постојох вечерас за мало сâм у дворани, у којој је у овоме двору цар Душан једну ноћ ноћио. Погледах по њој, погледах на једну страну, погледах на другу страну, погледах на постељу, док ми се очи отеше на ону другу страну постеље на велики сто поред ње. На моју препаст, чисто и јасно угледах цара како седи у томе столу; наслонио лактове на колена, а главу на руке, па ме својим крупним очима тако сетно жалостиво гледа, да осетих како ми његова туга срце моје стегну, те ми из њега ударише сузе на очи. Од суза га већ више и не видех. Кад опет прогледах, њега више тамо не бејаше. „Што ли је наш славни цар тако сетан невесео?“ питах сам себе. Па рекох: „Како да не буде сетан невесео кад озго с неба погледа, како је данас по нашој Србадији све друкчије, него што је под њим било!“ Рекох тако; али ето се ни веселим друштвом вашим, ни дивном малвасијом, којом нас војвода служи, не могах отети некаквој чудној сети и жалости!“

„И није само друкчије, него је све горе, кнеже!“ упаде му у реч игуман Пајсије.

„Ех!“ прихвати кнез Вукан, „кад вама, црним калуђерима, овај свет није црн био?! Сви смо ми и грешни и црни; само сте ви вазда свети и светли!“

„И јесу били и свети и светли, док је дивни дах Светога Саве кроз њих дихао!“ настави кнез Градоје. „И за Душаново доба властела се завађала час са царем час опет између себе; али су онда духовници упадали с крстом у руци међу укрштене мачеве и оборена копља и мирили завађену браћу. А погледај само шта сада бива! Не могу рећи да се ми властела кољемо између себе данас више него што је то некада било; али ево невоље где, уместо да нас мире, калуђери и попови наводе нас на заваде, е ето где се владике прогањају између себе и мачем и буздованом! Бивало је и досада свашта по овој нашој земљи; али таквога покора било није!“

„Ништа ти, кнеже, приговорити не могу!“ узе опет реч игуман Пајсије. „Све је како велиш. Истина је да има данас владика које буздованима отимају епархије; истина је да има и калуђера који сами пале своје манастире; истина је да имамо два пута више попова но пароксија, и пет пута више калуђера него што се може да смести у хиљаду манастира; истина је да је многи и многи поп постао просјак, и да има калуђера који су се у гусаре одметнули. Али знате ли ви, господо, зашто је то зло дошло на ову нашу земљу и на нашу цркву?! Ево да вам кажем: прво, зато што се — тобож од страха од Агарјана и њихове најезде — везују пријатељства с царевима и народима који се Римпапи као своме идолу клањају; друго зато

што ви, велика господа и велика властела, протурујете за владике своје синова и синовце, који су младост своју сагорели у сладости световне грешности, а који ни појма немају о томе шта је то што се зове Хришћанска самопрегоривост и Хришћанска милосрдност! А? Оче Харалампије, зар није тако?!“

„Читаш ми из срца!“ прихвати старац Харалампије. „Као да читаш из отворена часловца!“

„Да вам причам само, шта се мени једном десило!“ узне реч млад један властелин, по имену Витомир. „Пре пет година путовах у Дубровник, да дигнем поклад мога покојнога оца. У планини Рогозни ухвати ме плаховита дажда, те се склоних у једну пећину. Нађох ту старца испосника. Седа му брада до појаса, а ни сам не знађаше колико му је година. Разговарасмо о свачему добар део ноћи. Тако ми је чудно било да говорим с човеком, који као да је спавао тридесет година. Није био чуо за смрт Душанову, ни за раздор међу вастелом, ни за погибију Вукашинову на Марици, ни за велику глад, ни за велику морију која помори пола народа! Ја му испричах све велике беде и невоље кроз које је пролазио народ наш, од ово двадесет пет година амо. На моје велико чудо, он се томе ни мало не чуђаше! „Јест,“ рече, „све је то морало да дође; и још није стигао крај страдањима овога народа нашег. Јер, колико хиљада Срба нису краљеви и

владике на огњу живе спаљивали само зато, што у Светом Писму не видеше све оно, што саме владике хоће да се виде! Колико се крви пролило, колико домова, колико села и градова разорило, колико је невине деце скапало од глади, све то тобож у богоугодној борби за Православље и славу Божју! Ако у Бога доиста има светости, праведности и сажаљивости, онда не може бити да се он не срди кад му митроносне слуге његове приступају с рукама црним од угарка и крвавим од крви невиних жртава, па траже светитељска кола за своје главе!“

„Стој, властелине! Устави се!“ викну промуклим гласом отац Харалампје. „Устави се, јер из тебе говори проклета бабунска јерес!“

„Шта кажеш?!“ викну млади Витомир, сав пренеражен. „Ваљада нећеш рећи да сам ја Патарен?“

„Ако није данас на чисто да ли си ти Патарен или ниси,“ прихвати горким осмехом кнез Миросав; „на чисто је да ти је дед био Патарен!“

„Ти лажеш, кнеже Миросаве!“ цикну Витомир. „И није чудо да лажеш, јер су те с лажју и увели у властелу кад те је твоја мати себарка продала властелинци, да те подметне као своје дете!“

„Ао, ... славу ти . . . !“ рикну као бесан кнез Миросав, па се баци сребрним пехаром на Витомира, скочи на ноге па полете на њ.

Витомир сукну мач из корица, па се окрете, да код свога стола дочека Миросава.

„Стан’те, господо!“ викну војвода сав пребледео. „Стан’те, господо, и не вређајте српску земљу, којој крв ваша треба за одбрану!“

Кнез Градоје изгледаше запрепашћен, али само за један тренутак. У другом тренутку он је већ стао између Миросава и Витомира; у трећем тренутку дохватио је оног првог око паса, издигао га у вис па га бацио као врећу памучне свите на спод; у четвртом изви мач из руке Витомирове, баци га далеко у један кут трпезарије, па онда Миросаву, који се на ноге дигао био, викну заповедничким гасом: „Натраг на своје место!“ а Витомиру: „Седај доле у тај сто!“

И један и други, као да су грешни ђаци пред строгим учитељем, погнуше главе па учинише како им је заповедио био.

Кнез Градоје, шкргућући зубима, врати се и сам на своје место па одатле, не седајући, узе да говори:

„Зар вас није срамота?! Заборависте шта дугујете нашем домаћину и нашем војводи! Заборависте шта дугујете својој дружини! И што је најцрње, заборависте шта сви дугујемо у оваким данима нашем цару и отачаству! . . . Кад не бих мислио да вам је вино мозак прегрејало, мислио бих да сте бесни и махнити, и молио бих војводу, да нас ослободи од таквих другова!“

„Ево ћу им ја“ узе реч војвода, „са моје стране опростити што оскврнише моју трпезу, са које заједнички једосмо со и хлеб

и писмо вино један другом у част и у здравље. А молићу и вас, свети оци, и вас, господо другови и пријатељи, да им опростите што се огрешише о вас, само ето нека прво опросте један другом, и нека пруже руке један другом. Господин Кнез и ова земља требају данас сваки мач свакога свога сина!“

Диже се граја од одобравања са свих страна, али је надјача јека од горкога смеха кнеза Миросава.

„Хвала теби, војводи, на лепој беседи!“ рече он. „Али ти и сам треба да знаш, да се смртне ране не лече слатким речима! Властелин Витомир ми је пред вама свима нанео срамоту, која се само мојом ил' његовом крвљу спрати може!“

„Кнез Миросав је претресао кости мога деда у гробу клеветом једном, која се само крвљу мојом ил' његовом спрати може!“ говораше кнез Витомир доста мирно. „Ја сам готов ево овога часа, само ако кнез Миросав хоће!“

„Кад је тако,“ предузе војвода појачаним гласом и срдито да говори, „кад је тако, онда вам, ја, ваш војвода, заповедам: одлазите одмах у своје собе у овоме двору, па ће сутра порота од властеле казати, шта сте дужни један другом а шта обојица нама свима. Одлазите сад!“

И војвода махну руком према вратима од трпезарије.

Кнез Градоје се пригну к уху војводини па му шапатом рече: „Ако их нећеш уап-

сити, стави стражу на вратима од њихових соба, и не дај им ноћас к својим четама излазити!“

„Како ћу, кнеже, апсити моје властеле док су гости у моме двору?“ одговори војвода исто тако шапатам.

Истом оне две прзнице оставише један за другим трпезарију, а дотрчаше слуге да јаве војводи, да је кнез Гојко, путујући из Крушевца, стигао у двор, али да не жели излазити преда њ, јер је прашњав и уморан.

„Како? . . . . Из Крушевца?!“ повикаше гости војводи изненађени, а неки од њих усташе из својих столова. „Дај га, војводо, овамо, тако ти славе! Ево овде вина, да прашину збрише и умор растера!“

Војвода се не даде два пута молити. Изиђе сâм, да се види и поздрави са својим старим другом и пријатељем. И није дуго потрајало па ето га натраг у трпезарију водећи за руку кнеза Гојка, снажно и лепо развијена човека од својих четрдесет година, с лепом црном брадом, дугом косом, образима препланулим од сунца, црним очима из којих муње севаху, и кад се осмехиваше. Пријатељи и познаници дочекаше га с пехарима пуним вина, па се поздрављаху и питаху за јуначко здравље. Нико ме се од својих другова кнез Гојко није толико обрадовао као кад виде старога кнеза Градоја. Не хте се с њиме љубити у лице док му прво руку не пољуби.

Војвода га посади између себе и кнеза

Градоја. Дворске слуге изнесоше преда њ свакојакe ћаконије, и дадоше му пехар вина. Али му стари кнез не даде пити него навали на њ:

„Казуј прво, синовче, како је Господин Кнез и где је?“

„Та стани, кнеже Орловићу!“ привикаше многи од гостију. „Пусти Гојка да се поткрепи мало слатком малвасијом! Путник је, сухо му је грло од прашине!“

„Казуј прво, како је Господин Кнез и где је?“ понављаше старац своја питања.

„Добро је, хвала Богу, Господин Кнез,“ поче Гојко, „а ено га, има већ по више дана на Косову! Пре него ће се кренути, изађох преда њ, да му руку пољубим и да га молим да ми опрости ако због мојих невоља на дому не стигнем на Косово пред Видов Дан. Онако добар и милостив, какав је увек, рече ми: „Гледај, синко, да стигнеш што пре можеш, и да доведеш војске што више можеш. Ја већ, у име Божје, полазим, јер као Господар Србадије и треба да сам први на бојиште, последњи са бојишта!“

„А!“ зајеча кнез Градоје, „Бог те чувао овој земљи, наш честити Господару!“

И ударише му сузе на очи. Да их прикрије, наже пехар с вином и полагао га испијаше. Али не беше испио ни до половине кад се устави. Уста на ноге, допуни пехар вином из кондира, погледа по дружини, и онда уздрхталим гласом поче да говори:

„Чусте шта говори глава од Србадије,

племенити јунак који је одрастао уз колена великоме цару нашем. Господо, подигнимо пехаре наше у славу Господа Бога, који је у овако мучним данима Србадији за Господара дао једног дивног Душанова јунака. Молимо му се да нам га одржи здрава, срећна и славна, и да му помогне да Србадији и Хришћанској вери нову и светлу победу славно задобије!“

Скочише на ноге сви присутни, дигоше пуне пехаре у вис, кликнуше весело у славу кнеза Лазара, док се то бурно кликтање не растопи у сложено „Многаја љета“, које духовници слаткогласно калуђерски поведоше.

Кад се та бура одушевљених срдаца мало стиша, кнез се Градоје опет нестрпљиво окрете к војводи:

„Молим те, војводо, заповеди кнезу Гојку нека нам све исприча шта је видео и чуо у Крушевцу!“

„Кнеже, може Гојко и не послушати мене свога војводу, а тебе, који си с Господином Кнезом Лазарем уз Душана војевао, ко сме да не слуша?!“ рече војвода, који не пропушташе прилику да покаже колико поштује старца Градоја.

„А ко, војводо, не би радосно послушао кнеза Градоја!“ прихвати кнез Гојко. „Само би ваљало да проведемо целу ноћ поред пуних пехара, а бојим се требало би више и вина него колико су га слуге твоје отвориле, па да вам све испричам што сам за по-

следње две недеље дана у Крушевцу слушао, или и својим очима видео!“

„Почни само, почни, брате!“ привикаше неки, док опет други говораху: „Кажи нам само је ли све добро, или има нешто што добро није!“

„То и јесте оно што је мучно!“ прихвати Гојко. „Има вам, брате, чиме да се поносимо, а има и што може бригу да задаје. Ето да вам почнем!“

И кнез Гојко дохвати пехар, сркну мало малвасије, да овлажи грло, и онда поче:

„Већ првих дана по моме доласку у Крушевац опазим ја да нам је Господин Кнез нешто дубоко замишљен, сетан и невесео. Једно вече вечерах у двору Југовића, па испричах Бошку шта ми се и како ми се учинило. А Бошко ми онда каза: „Погодио си; и јесте нам Кнез сетан и невесео! А и за невољу му је, јер, вели, има доказе како је неко проказао цару Агарјанском тајна договарања његова с Бугарима, Бошњацима, Угрима и Власима, да се сложе са Србијом те протерају погану Агарјанску аждају са Хришћанске земље натраг у њену Азијску пећину.“ И још ми Бошко причаше како се Господин Кнез тешка: „Ето,“ вели, „не можеш ништа почети да земљу спасаваш, а да се у њој самој не нађе издајника, који ће издајом својом да спрече спасење свога отачаства!“

„А!“ зајеча опет кнез Градоје. „Кад ли ће се једном то отровно семе истребити са ове лепе наше земље?!“

„Па онда,“ настављаше Гојко, „причаше ми Бошко и друге жалости. Дошла су, кнезу, вели, у руке тајна писма, која су многој господи српској писали неки отпадници од наше свете вере што су сада велике војводе у Агарјана. У њима они пишу: како су цару Мурату додијале тужбе и жалбе и вапаји Србаља, који траже да земљом њиховом влада ко по правди и законима и треба да је наследник српског престола. Цар је, пишу они, дао преко светих калуђера Хришћанских и преко хоџа муслуманских разгледати старе хрисовуље, и видео да је право што народ неће да му је Лазар господар код живог Марка, сина краља Вукашина. Цар, кога је Бог поставио да у његово име правду народима дели, иде сад с војском само на Лазара, а не иде на народ српски. С тога се господа српска моле да бар не помажу Лазару, ако већ неће цару да помогну да Србљима правду даде, како и сами желе! Ето, та су писма отровала и срце Господина Кнеза, и учинила те је од месец дана овамо од туге и жалости остарео више но за десет последњих година!“

„Е, мој Господине Кнеже!“ јечаше полугласно кнез Градоје.

Па онда Гојко настави опет:

„И још ми Бошко причаше, како је Кнез Лазар писао Марку и нудио му да му од своје драге воље пред српском господом уступи престо српски, само ако он — Марко — у истини може да изради у Мурата да њега

— Марка — призна за краља све Србадије од Дунава до Солуна. Али ето нема од Марка никаква одговора! „Ми,“ вели Бошко, „ми говоримо Кнезу Лазару: „Ето видиш, неће Марко да му ти поклањаш престо, него хоће да му га цар Агарјански поклони!“ А Лазар се срти на такве наше речи и вели: „И Марко је Србин исто као и ја, и као и ви! И њему куца срце за ову земљу и за ову нашу сиротињу, исто као и нама! Него је и наша и његова несрећа што писмо моје није њему у руке стигло!“

„Такав ти је он свагда од самог свог детињства био!“ упаде кнез Градоје Гојку у реч. „По своме срцу суди о срцу других људи! Знате и сами колико пута у мало главу изгубио није, само зато што неће да верује да неко може бити српски властелин и опет да буде готов на свако зло!“

„Па сад си већ ваљада дошао на крај казивању о јадима нашим?!“ питаше војвода невесело!

„На крај само ономе, што чух од мога кумашина Бошка Југовића! Али има још пуно других наших јада! Ето ниси могао свратити ни у једну крчму у Крушевцу, а да те крчмарица, кад ти донесе кондир вина . . .“

„Ха! Ту ја тебе чекам! То, брате, то казуј!“ викну оздо са трпезе један властелин, који је цело вече пио као смук, па, откако Гојко узе да прича, наслонио беше главу на лакат, а лакат на трпезу, и час

дремаше, а час упираше зажарене погледе у Гојка, и овда и онда удараше у лаки смех, као да је смешно оно што Гојко прича, или као да и не слуша оно што он прича, него се сам сећа нечега што му је смешно.

„О, кнеже Винко,“ викну му са зачеља војвода, „немој нам прекидати Гојка!“

„Молим те, витешки војводо, само да питам Гојка, је ли свраћао код дуждеве кћери, и да ли ме је мило помињала!“ говораше кнез Нинко, прозван од другова кнез Винко, па се узе љуљати главом и намигивати на своју најближу дружину.

Привикаше на њ да умукне и дадоше му пун пехар.

„Рекох, ниси могао ући ни у једну крчму,“ настављаше Гојко, „а да те крчмарица не запита: „Јеси ли на страни војводе Милоша, или си на страни господина Вука?!“ Па кад јој кажеш да не знаш шта то она пита, онда ти узме причати: како су се њих двојица, које Господин Кнез пази као своја два крила, грозно завадили, како мало што се у самоме двору, пред очима кнежевим, мачевима не исекоше, како је по њима настала велика завада и у самом двору и међу заповедницима од војске. Господин Кнез и Госпођа Кнегиња Милица раде да их измире, али до сада све забадава!“

„О, господине Вуче, господине Вуче,“ упаде опет у реч кнез Градоје, па узе вртети главом, „знам ја тебе добро! Бог те је створио велика господина, дао ти је и па-

мети, и силе, и господства; али је све то мало теби!... А Милош? Доиста није ни тако мудар, јер свагда носи срце своје на длану своме; а није ни тако велики господин, јер... Али ко је тај Србин, сем Вука, који се Милошем данас не поноси?!“

Све то говораше стари кнез тихим гласом и гледајући у свој пехар, као да се с њиме разговара.

„Је ли, Гојко?“ викну опет оздо са трпезе кнез Винко, па удари песницом о сто, да кондири и пехари на њему зазвекташе и заиграше. „Казуј, брате, је ли Каталина, бела кћерка дужда Млетачкога, још онако млечно бела, да л' још носи своје русе косе по вилински просто расплетене, да л' јој црне очи још и сада ватром горе, да ли...“

Узеше га најближи другови стишавати, док се други грохотом насмејаше. Кнез Градоје састави веће, намршти чело и гледаше преда се застиђен, а образе му пламенови обузеше.

„Бог с тобом, кнеже Винко!“ узе реч Гојко. „Какве снове ти бунцаш? Каква кћерка дужда од Млетака?! Ти си пијан, Винко!“

„Обојица смо се опили њеном лепотом!“ прихватише Винко, па се грохотом насмеја. „Кад свратисмо, беше она просто „Крчмарица Крушевљанка Ката“, кад пођосмо, оста она „Катинка бела кћерка дужда од Млетака“. Хахаха, хахаха! Ено је сав Крушевац тако зове!“

„Кнеже Радмире и ти кнеже Ивко,“ до-

викну војвода гостима што с десна и с лева Винку сеђаху за трпезом; „поведите Винка до на постељу његову, јер је ето много сањив те није за ову трезну дружину!

„Ко сањив?!“ викну Винко па удари пеницом о сто. „Ко сањив? Гојко се прави сањив, само да изгледа како се буди! А вере ми ћу јој казати, како је се он овде одриче!“,

С муком изведоше полупијана властелина из трпезарије.

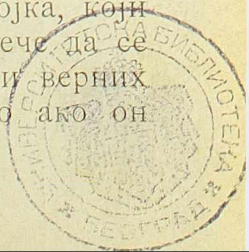
„Е, мој Гојко, баш нам ти никакво добро не каза!“ тешкаше се војвода.

„Нека је слава Богу, има доста и доброга!“ рече поуздано кнез Гојко, који једва дочека да се заборави оно и сувише искрено излетање Винково у прошлост. „Прво је добро што ти је у Крушевцу и мало и велико, и младо и старо, пуно вере да ћемо победити, па је весело и радосно!“

„Славе ми,“ прихвати кнез Вукан, „нико не може бити веселији и радоснији него ми који смо овде, и овај наш народ око нас!“

„И нико сигурнији од нас, да ћемо распрштати Агарјане као јастреб јато голубова!“ додаде сам војвода с пуно поузданости.

„Кнез Лазар је“ наставља Гојко, „наредио био да у Крушевцу остане двеста педесет оклопника, да двор чувају. Није Кнез стигао био ни у Топличку долину, кад Кнегиња Милица дозва старог војводу Милојка, који заповедаше оном стражом, па му рече да се она не боји остати сама у средини верних Крушевљана, те да би с тога, само ако он

хоће, могао послати један део, или баш и целу стражу, на Косово. Стари Милојко, вршњак и друг нашега кнеза Градоја, сѐд као и он, пољуби Кнегињи руку, изиђе на двор, даде затрубити збор, викну оклопницима: „На коње!“ па из оних стопа, и не свраћајући своме дому, пође на Косово!“

„Тако је требало! Знам ја Милојка! Тако, брате!“ говораше кнез Градоје задовољан.

„Па онда,“ настави Гојко, „Кнез беше заповедио да најмлађи Југовић остане на двору, да се нађе Госпођи Кнегињи ако би јој затребало да се посаветује с мушком главом, поузданим јунаком. Остао је он само једну ноћ у двору у Крушевцу, па је првом зором која је осванула, по одласку Кнеза Лазара, појахао коња и праћен својом свитом одјездио пут Косова. Оста на двору главни двородржица Голубан. Оста само до прве зоре иза оне којом је Југовић одјездио. По вечери уочи тога дана, — другог по одласку Кнежеву — он се јави Кнегињи па јој рече: „Имаш, Госпођо, пуно дворана и дворских госпођа и девојака у двору, мене не требаш а може ме Господин Кнез затребати, боље је да зором пођем на Косово!“ „Право говориш, добра и верна слуго,“ рекла му је Госпођа Милица; „ето пођи у име Божје, и нека те мој благослов прати а Кнежев нек те дочека!“ И отиде Голубан. Осташе у двору само дворани седи старци!“

„Тако, браћо, Бог вас видео!“ викаше кнез Градоје сва веселији.

„И још то није све,“ настављаше Гојко. „С Господином Кнезом и с војском његовом отишло је по доста духовника. Остао је, да одслужује придворну црквицу, протопоп Недељко, два свештеника средњега доба и два млада ђакона. Знате ваљада протопоп-Недељка? Сед је као овца и биће да му је и преко осамдесет лета. Кад му попови и ђакони испричаше како млади Југовић остави двор, и како за њим отиде и Голубан, старац уздахну: „Ах, што нисам само пет година млађи, да се на коњу држати могу! Ама ни сте, синци моји, млађи од мене! Припаците ви оштре маче, прихватите шестоперне буздоване, па се пожурите за Господином Кнезом! Могу њему затребати још четири мача и четири буздована, а већ ја се могу Богу молити за вас и без вас!“ И одоше попови и ђакони да траже коње и оружје. С великом муком нађоше некакве високе мацарске кљусине, па на њима прођоше кроз град, наоружани свакојако, али из гласа и сложено појући: „Тебе Бога хвалимо!“

„Пун’те, децо, пехаре свима!“ викну игуман Пајсије слугама. „Дајте, господо, да се дигнемо и пехаре испијемо у славу и у здравље духовника који се не деле од свога Господина Кнеза и од свога рода кад ваља гинути!“

И сва дружина, силно раздрагана, скочи на ноге и кликћући испи пехаре. И једва се уталожеше и опет поседаше у столове око трпезе.

„Славе ти, кнеже Гојко,“ мољаше кнез Градоје, „дај, брате, још мелема за срца наша! Казуј нам још шта си видео.“

„Има, кнеже, пуно шта што казује како је срце у народа ускипело јуначким покретима! . . . Ама ко ће то вама све испричати?! Него једно треба да вам причам. С војском Господина Кнеза отидоше сви Крушевљани трговци, мајстори, радници. Наоружаше се како је ко могао, позатвараше продавнице и радионице и одоше. Осташе отворене продавнице и радионице од сребра и злата, што их у Крушевцу држе Дубровчани, Которани, Будванци и други Срби Приморци. Истом се Господин Кнез с војском кренуо био, а неколики Дубровчани сазваше све Приморце на збор. Најстарији од њих рече само оволико: „По закону ове земље нисмо дужни да идемо на војну; дужни смо само да бранимо овај град, ако га и кад га непријатељ нападне. Али ако — не дај Боже! — Србадија изгуби битку на Косову, ето неверника на овај град. Није ли боље да бранимо овај град на Косову, него овде на његовим шареним а слабим зидинама?! Господин је Кнез Лазар нама свима као отац; ова српска земља нама свима је као рођена мати. Ето сад видите, шта је право да чинимо?!“ И онда сви у глас повикаше весело и радосно: „Да пођемо сви на Косово! Тамо да гинемо! Тамо да покажемо да смо једнога срца са Србадијом и кад нисмо једне цркве!“ И позатвараше продавнице и радионице, наору-

жаше се, и певајући оставише Крушевац пут Косова!“

„Господо!“ викну млади војвода сав блед од узбуђености, и сав уздрхтао. „Господо, пуните пехаре своје па их подигнимо у славу наше честите браће српске са Приморја! У славу славног Дубровника, у славу красног Котора, у славу питоме Будве беле, у славу српског Приморја!“

Затрешта кликтање какво се те ноћи још у тој трпезарији чуло није. И не могаше да се устави док грла не промукоше у војничке господе, те их не замени сложено и смерно појање игумана Пајсија и његове браће духовника, који као с договором запојаше дивну песму: „Тебе Бога хвалимо, тебе Господа исповедамо!“

И стари кнез Градоје беше силно раздраган. Први он од властеле поче да помаже духовницима, да им појање што пуније буде. Тада и млади војвода узе јасним младићким својим гласом да помаже староме кнезу, и онда и сва друга господа — сви смерно стојећи — узеше појати. Зајеча она трпезарија слаткогласним појањем као да је црква.

Али још не беху довршили појање, кад дотрча, једно за другим, неколико дворана и момака, па узбуњени и у великој журби шапутаху нешто на ухо војводи. Он мало пребледе и преста појати. Али ипак мирно дочека да се света песма доврши, па онда, нешто уздрхталим гласом, узе да говори:

„Немојте седати на своје столове! Мо-

лим вас да похитамо у поље у стан војске наше. Ево ми слуге јавише да су кнез Миросав и властелин Витомир дигли један на другога људе своје, те се између њих сад бије љути бој. Кажу има их већ пуно обрањених, а биће их и мртвих. Похитајмо, да оставимо тај покор!“

„Не рекох ли ти, постави стражу на њиховим вратима?“ прекораваше стари кнез свога војводу пошав с њиме у поље. И узе вртети главом, шкргутати зубма и гунђати нешто што не изгледаше као благослов.

III

На пољу пред двором свет је био тако весео и раздраган вином, песмом и игром, да је слабо ко знао шта бива тамо, мало само даље од њих, међу колибама војнога стана. Тек кад народ опази да војвода, кнез Градоје, праћени неколицином властеле и слугу, журним кораком пролажаху кроз њихове гомиле ка стану, пође и он онако у гомили за њима.

Што ближе стизаху стану, све то јасније чуше вику, као да се стотине људи надвикаваху псовкама и претњама, па кроз ту ломњаву могоше чути и по неко запомагање.

Него је права борба већ била престала. Млади Боривој и Ристивор, чим дочуше да се две чете бију мачевима и буздованима, викнуше под оружје сву чету Орловића па с њоме улетеше међу борце. Било је за ове

оружане миротворце нешто опасности у првим тренуцима. По више њих имало је да одбија ударце, а по гдекоји је понео за спомен плаву, ако не и крваву белегу. Али како су срећом мало не сви људи кнеза Миросава и властелина Витомира били пола пијани, то трезним Орловићевцима није било тешко да их раздвоје.

Кнез Градоје виде првим погледом шта се учинило па задовољан викну својима: „Хвала вам, јунаци, хвала вам, децо моја!.. Идите ви сад у своје колибе и одморите се!“

„Вере ми, господару,“ рече Ристивор, „и једни и други још су много кивни; побиће се опет и још горе, чим се уклонимо ми који их раздвајамо!“

„Идите ви у ваше колибе и одморите се!“ понављаше кнез Градоје мало оштрије. „Видећу ја ко од њих сме да дигне руку, кад је овде војвода!“

И кад се Орловићева чета повуче, војвода и кнез Градоје стадоше по средини између једних и других војника. На заповест војводину спустише мачеве у корице, па стајаху мирно и без ромора, очекујући да виде шта ће сад да буде.

„Где си ти, кнеже Миросаве?“ викну војвода више сетан него гневан. „Где си ти, Витомире?!“

Протурише се кроз своје војнике и један и други; оба натмурена и срдита; оба с голим мачевима у руци.

„Мачеве у корице!“ заповеди им војвода,

па кад виде да га послушаше, настави: „Ко поче овај покор ноћас?“

„Па видео си за трpezом ко га поче?“ одговори Миросав јетко.

„Не питам то,“ рече војвода, „него који су овде напољу били први нападачи?“

„Тек ја дођох из двора међу своје људе, а кнежеви нас људи нападоше!“ причаше Витомир.

„Тако је у истини!“ рече упорно Миросав. „Мени не треба да се правдам. Ти би, војводо, исто тако урадио, да залечиш рану, коју би ти неко мучки задао!“

„А што Господину Кнезу треба на Косову свака српска мишица и свака кап српске крви да спасе отачаство од Агарјана, то теби није ништа?!“ рече кнез Градоје с пуно горчине и презривости, и узе по свом обичају шкргутати зубима.

„Не знам ја шта би ти хтео, кнеже Орловићу!“ одговараше Миросав упорно. „Ја сам човек као и сваки други човек, и мени је прво да чувам моје име и част мога дома!“

„Ти си ево сам окаљао своје име ноћас!“ рече војвода. „Није мени жао твога имена, али ваља мени да браним поштено име српске властеле и српске војске. И тебе, кнеже Миросаве, и тебе, властелине Витомире, стављам у затвор, и видећемо шта ће сутра рећи порота од нашега реда!“

Насмеја се грохотом кнез Миросав.

„Вараш се ти, војводо!“ рече он упорно. „Нисмо ми овде на бојишту пред неприја-

тељем, да ја не муцајући слушама твоје заповести! Ми смо овде на пољу, на коме се истом искупљамо. Могао сам ја и да не дођем! Дошао сам као поштени твој клетвеник, и довео сам ти моје војнике, да те пратимо на војну. Али могу ја овога часа да викнем мојим људима, да се вратимо откуда смо и дошли, а ти иди сам на Косово!“

„Нека ти, војводи, не буде криво,“ прихвати властелин Витомир; „али ако кнез Миросав остави ноћас стан па се врати дома, онда да знаш да се и ја с мојим људима враћам моме дому, да га браним од сваке напасти!“

„Благо Господину Кнезу на Косову! Благо овој земљи с таквом господом и код таквих јунака!“ прихвати кнез Градоје горко подругљиво. Па се онда окрете војводи: „Да сам на твоје месту, војводи, овога часа отерао бих и једнога и другога из дружине, у којој је поштених људи и честите Србадије!“

„Како бих ја, кнеже, растеривао војску коју купим око себе, да је водим Господину Кнезу?!“ рече војвода.

„Јесте мучно што велиш!“ прихвати кнез, „Него, молим те, видиш да се овај народ слегао око нас! Немој да се ми царска властела и господа обнажујемо пред нашим сељанима, јер ће видети да нисмо змајеви него грешни и слаби људи баш као и они! И још те за једно молим: имаш по закону права да ова два бунтовна властелина бациш у тамницу. Немој ноћас тога чинити. Дај ми, да им за ноћас мој шатор буде тамница а ја тамничар!“

Сутра ћу ти их било живе било мртве у руке предати, па како наредиш!“

Војвода би једва дочекао да се једном учини крај узбуни, па ма како било. С тога одмах и драге воље пристаде на ово што стари кнез од њега тражаше. Она би се двојица може бити војводи и противила, али не могоше старом кнезу Градоју, кад овај дохвати за руку и једнога и другога па их поведе у свој шатор, гунђајући: „Да не знам православне и племените родитеље ваше, рекао бих да сте гусари а не властела!“

Дошав под шатор изагна и Боривоја и Ристивора. Рече им нека простру себи гдегод у којој колиби где су им војници. А кад оста сам са она два завађена властелина, узе да им говори:

„Не можете се ви живи враћати дома с вашом војском не видев Косова! Ви требате Господину Кнезу. Може бити да ће Србадија освојити победу баш са те две ваше мишице; а може је изгубити само што не бејаше још два човека и два мача! Него да оставим то. Ви и један и други скочисте као жеравицом опржени, кад се само поменуше лажи, за које сви знамо да су лажи. Скочисте, јер вам се чинило да кроз оне лажи пада сенка на родитеље ваше. Не дам ја вама да сами још грђе срамотите своје родитеље а моје покојне пријатеље! Какви су јунаци обојица били, њихове би се кости у гробу преврнуле, кад би се ви због будаласте једне заваде вратили дома не видев ни Косова, ни службе јуначке на

Косову! Помислите како ће бити душама ваших очева на небу, кад дочекају душе оних јунака који ће на Косову јуначки погинути, па их запитају: „А видесте ли где на Косову децу нашу?“ па им се одговори: „Не видесмо ми њих нигде на Косову!“..... Сад чујте ме добро! Ево ћу се ја ноћас одмарати на овој поњави између вас двојице. Сутра ћемо зором устати и Богу се помолити, па онда једно од овога двога: или ћете се ви измирити, или ћете се овде под овим шатором а преда мном мачевима борити док један од вас не падне мртав. Онај који остане жив имаће да укрсти свој мач онда с мојим. Или ћемо сва тројица изићи из шатора живи и здрави као три пријатеља, или ће од нас тројице само један измилити жив, али и он ранама покривен! Слушали сте ваљада од ваших очева да кнез Градоје никада не говори што не мисли, и да оно што мисли никада не мења! И то је све што вам ноћас имам да кажем! А сутра зором чућу шта имате ви мени да кажете!“

И онда кнез Градоје ућута. Узалуд гледаше час један час други од она два млада човека да га у разговор увуку. Знали су да је будан: и доиста је био за дуго и дуго будан. Али просто ни брком да макне, а камо ли да одговори на какво њихово питање. Најпосле престаше и они са својим питањима старцу; а већ један с другим ни реч да прозборе.

Рано пред зору устаде стари кнез па

гологлав приђе пред шатор. Погледа мало по небу, те на једну те на другу страну, загледа се подуже у Зорњачу, која у дивном блистању трепташе изнад Истока. Па онда нађе ведрицу воде, коју му је Ристифор пред шатором оставио; прекрсти се и уми се. Вратив се под шатор пробуди она два млада властелина. Рече им да ће пред шатором наћи воде да се умију, али нека не улазе под шатор док их он не зовне, јер хоће најпре да се помоли Богу.

„Да дивне зоре!“ рече Витомир, погледав према Истоку, који својим руменилом поче да гаси брилијантски трепер Зорњаче. „Да дивне зоре! Боже мој, да ли је таква и нашој војсци на Косову?!“

Ово је рекао тако да се могло узети, да говори сам себи; а могло се и мислити, да он оно питање управља своме непријатељу.

Миросав ћуташе као да га се зора баш ништа не тиче; него приђе ближе к платнима од шатора, и пригну мало ухо своје, да боље чује шта то под шатором стари кнез гласно говори. И Витомир се тада примаче к уласку у шатор и слушаше пажљиво. А стари кнез већ у велико почео своју молитву па само настављаше:

„ . . . . . Е па шта ћу ти сад?! Биће да ти није лако да и мене чујеш кад имаш да чујеш толике! Али шта ћу ја? Ти знаш да ја не смем ни пред Свету Мајку Божју, а камо ли пред Господа Бога. Чини ми се да би ме њихова светиња раскинула, као

муња труо храст. Тебе смем да призивљем, јер си нам светац и велики наш помоћник ето већ седам стотина година! Тебе призивљем, теби се клањам, теби се молим, чуј ме! А као кум Божји, и као војвода од војске светаца, под сигурно ти имаш слободе и приступа код Свете Тројице кад год хоћеш, па јој кажи све што те ја молим, и замоли и ти да се Свевишња Светиња у Светој Тројици смилује на молитву мене грешнога! И ево чуј: Прво ти се молим за све моје: молим те за мога унука, испроси му у Свете Тројице здравља, среће јуначке и сваке ваљаности и честитости; молим те за моју снаху, испроси јој здравља, живота, и среће у животу; молим ти се за сву нашу чељад у двору и за све наше људе ван двора; молим ти се и за нашу стоку, и за наше усеве, и за сваки род и плод по виноградима и воћнацима. Не дај грџу у наше винограде; не дај дажди на наше њиве; не дај води у наше руднике, и не дај огњу на наше дворе! Ако те поп Каритон расрди, не срди се ти зато на нас, а и њему опрости. Друго те молим, помоли се Светој Тројици да нашем честитоме Господину Кнезу дарује победу над неверним и поганим Агарјанима. Бог зна добро шта су Агарјани, а зна шта су и ко су православни Срби. По нашој људској памети право би било да нам дарује победу, и да му се не молимо! Али ето се мени чини да се већ од поодавно Бог нешто срди на нас Србадију. Да јесмо грешни, је-

смо; да је право да због наших грехова мало и пострадамо и јесте право; ако нам Бог већ неће опраштати, па добро, нека нас казни, нека опет пусти сушу, или поводањ, нека нас пржи, нека нас топи, нека опет пушта глад, нека опет пушта морије, само нека не пушта да нас у отвореном боју на отвореном пољу разбијају неверни и погани Агарјани! Молим те, гледај и помози нашим српским свецима, да умоле Господа Бога, нека не пада таква срамота на наше јуначко име једног јуначког Хришћанског народа, јер наша срамота не може бити на понос ни цркви Божјој. И још ти се молим, помози нашем војводи, помози војсци његовој, помози нама свима да здраво и честито нашем Господину Кнезу на Косово стигнемо, и да се јуначки и славно за нашу веру и отачаство заложимо. И још ти се молим смилуј се на ова два млада грешника, што се синоћ при вину горко завадише, и што ено сад стоје пред мојим шатором. Отвори им очи да прогледају, озари им памет да увиде, омекашај им срце да осете да греше један према другоме, да се греше о добро име својих родитеља, да се греше о своју дружину, о свога војводу, о Господина Кнеза на Косову, и о српску судбину на Косову! Викни им ти твојом старом и славном виком: „*Покајте се!*“ Е па шта ћу више? Јес', још нешто! Ако допаднем какве невоље, па те викнем за помоћ, немој се оглушивати ни оклевати, него притеци брзо и снажно и помози, јер

ја сам твој човек, а ти си мој светац сада и до века! Амин!“

Она два млада властелина погледаше се. Изгледаху оба збуњена. Приђоше по један корак један другом, па опет стадоше и гледаше се не зборећи ни речи.

Стари кнез Градоје диже завесу на уласку у шатор, па им викну:

„Е, сад ходите да видим јесу вам мачи у обојице подједнако оштри! Нека не буде кривде у оружју, ако је има у срцу вашем!“

„Кнеже,“ узне реч Витомир, „ако хоће кнез Миросав да се мачима на смрт боримо, готов сам; али хоћу теби да кажем да се ево кајем за пакосну реч, коју синоћ у срдњи изговорих!“

„И ја се, кнеже, кајем за моју реч!“ рече Миросав. „Кајем се два пута, јер њиме увредих мртва човека у гробу који не може да се брани, док је Витомир увредио мене жива, који могу и да се браним и да опростим!“

„Тако, децо моја!“ рече стари кнез задовољно. „Пружите један другом руке!... Тако!... Пољубите се! Тако! Сад сте опет моји синови! Ходите да се ижљубимо! Тако! И хајдмо сад к војводи!“

И изиђе из шатора водећи оба млада витеза за руке.

„Бадава!“ рече он као сам себи говорећи; „бадава, нема већег свеца у свих седам небеса него што је мој светац, кум Божји, Свети Јован Крститељ!“

IV

Било је још врло рано. Никога од господe не бејаше ни пред двором ни у првој великој авлији дворској. Неколике слуге жураку се и тамо и амо. Првога који дође на дохват староме кнезу овај устави да запита је ли војвода устао и где се може наћи. Слуга му рече да се војвода опрема и да ће по своме обичају прво у придворну црквицу на јутрењу, куда су духовници с игуманом Пајсијем мало час отишли.

„И ништа боље, синовци моји, него да одстојимо јутрењу и да почнемо дан дворећи Господа Бога и Свеце његове. Хајдмоте у цркву!“

И одведе оба млада витеза у дворску црквицу где јутрења тек почела беше. Осем духовника у олтару и по једнога или двојице иза певнице никога другог у цркви не бејаше. Али мало после њих ето и војводе, па онда, један по један, дође мало не сва господа.

Кад се сврши јутрења, Градоје, још онде у цркви, приђе к војводи па му рече:

„Ево су се јутрос измирили и један другом опростили. Сада те ја молим, опрости им и ти, у име своје и у име све господe и дружине наше!“

Војводи се скиде једна велика брига с душе. Толико му би мило, да онде у цркви загрли кнеза Градоја и пољуби га у образе, и рече му: „Хвала теби, кнеже, који си мени

и мојој војсци сачувао чист образ. Помисли како би Господину Кнезу било кад би чуо да се моја властела на моме двору заварила те се један део војске растурио!“

„Славе ми!“ рече смерно и опет сасвим поуздано кнез Градоје, — „Славе ми, ништа мени немаш да захвалиш! Него нареди да се запали велика воштаница пред иконом Светога Јована Крститеља! Молим те, ко ти је придворни поп? Је ли још стари Алексије? Е, хоћу да му дам Млетачки цекин, да пали воштанице моме свецу докле год од цекина и један динар траје!“

Кнез уђе у гомилу духовника, који из олтара излажаху, и тражаше да нађе попа Алексија. Војвода међу тим приђе к Миросаву и Витомиру па, у знак да им прашта, пољуби се с њима.

Изиђоше сви весели и радосни из цркве, и застадоше мало у авлији око ње — пуној босиока — и коју сад први сунчани зраци обасјаше. Застадоше, да се у оном мирисном и светлом јутарњем зраку поздраве и про-разговарају.

„Е, сад, војводо!“ узе реч Градоје, „дај нам заповест да се одмах за Косово кренемо!“

„Шта рече?!“ привикаше господа сложено у глас, неки од њих као у истини запрепашћени, а други опет ударише у смех.

„Како ћемо се кретати за Косово,“ одговори му војвода сасвим без икаква узбуђења, „кад ето још ми није стигла ни половина војске која треба! . . . Ево ти књиге коју

јутрос добих од кнеза Будисава Витковића. Ево види с̄ам шта пише!“ Па онда сетив се да кнез Градоје није врло јак на читању књига и туђег писања настави: „Има, вели, доста људи, али нема доста оружја; истом је послао људе, да зађу по старим ризницама и да обиђу све коваче, не би ли искупио још што мачева, копаља и буздована. Боји се, вели, неће моћи да стигне амо пре Видовдана!“

„Ништа то, војводо!“ рече кнез Градоје весело. „Ми, колико нас је данас овде, да се кренемо, не би ли Господину Кнезу и нашој браћи на Косову стигли што пре; а кнез Будисав нека дође за нама, па кад стигне!“

„Тако ми Славе, кнеже,“ настави војвода, „стид би ме био да се јавим Господину Кнезу једва са половином војске, коју има право да очекује!... Боље је да причекамо дан два, те да ми се сва војска искупи. Мимо кнеза Будисава има још да дође и кнез Добромир Иванишевић, и кнез Десимир Милосављевић, и кнез Богдан Ђурашевић!“

„А стићи ће, надам се, до Понедеоника и мој син Добриња, и довешће и он још бар педесет људи!“ додаде кнез Вукан.

„Ма, шта вреди Господину Кнезу и педесет хиљада људи, који су далеко од Косова, кад се бој почне да бије!“ рече кнез Градоје. „Немој, молим те, војводо, немојте, господо и браћо, него колико има нас данас овде ми да се кренемо, у име Божје, одмах још овога јутра! Или, могли би ево и овако:

Ти, војводо, остани и дочекуј и друге твоје клетвенике па с њима дођи на Косово кад ти се сви искупе; али нас, који смо ево већ овде, испраћај ти још данас Господину Кнезу на Косову, као први део твоје војске!“

„Што ли се теби толико хита, кнеже Градоје?!“ питаше кнез Вукан.

„Ево што: прво Госпадин Кнез нас је позвао да се сви око њега искупимо најдаље до Видовдана; друго, страх ме је хоће лукави Агарјани спазити да у Госпадина Кнеза нема велика војска, па ће навалити да је разбију док не порасте већом!“ одговори још једнако сасвим стрпљиво кнез Градоје.

„Ти, брате,“ прихвати опет Вукан, „ниси чуо све што нам је Гојко синоћ причао. Остаде ти синоћ у твоје шатору, а ми се сви вратисмо опет мало нашим пехарима у трпезарију. Ето питај војводу и ову другу господу, нека ти они кажу, а да ти ја не казујем, шта је Гојко слушао у Крушевцу!“

„Ево, кнеже, да ти ја кажем!“ прихвати војвода. „Тамо се прича да су дошли неки наши поверљиви људи из Константинова, па јавили Госпадину Кнезу, да цар Агарјански истом чека да му од Караманије дође његова најбоља војска, јер с овом гомилом слабо наоружаних људи од сваке вере а и без сваке вере, не сме да излази на Косово. А док му она добро оружана и права војска стигне, проћи ће и Петров Дан а камо ли Видов Дан!“

„Бог зна да л' је све то истина!“ рече

кнез Градоје. „А и да је истина, боље је да смо ми на Косову уз нашега Господина Кнеза, него да је он без нас а ми овде без њега! Него да све то оставимо на страну, није ли он у књизи, коју ти посла, заповедио да стигнемо на Косово у Недељу пред Видов Дан?!“

„Јесте, заповедио је да стигнем с војском а не да му долазим готово без војске!“ рече војвода па се задовољно насмеја како згодно приклопи кнежево питање. „Ето нема нас овде ни пуна хиљада војника, а треба да му одведем две хиљаде и пет стотина коњаника!“

„Молим ја тебе, господине војводо,“ узне кнез Градоје да говори са све то јачим узбуђењем, „пусти ти да ја с мојим људима, и ако хоће још ко од господе са мном, пођемо још данас у Косово, да однесемо Господину Кнезу гласове од тебе, да му кажемо зашто ћеш та истом кроз дан два стићи!“

»Послах ја књигу Господину Кнезу по моме дворанину Душку јутром онога дана у који нам ти, кнеже, пред вече стиже. Објаснио сам ја то све сâм и обећао да ћемо се кренути ако не у Понедеоник а оно на сигурно на сам Видов Дан, чим ми само још која стотина људи стигне. Не бој се, кнеже; стићи ћемо ми на време, ако Бог да, и много дана пре битке, *ако* битке и буде било! Ниси био с нама кад нам Гојко причаше како се по Крушевцу зуца да по свој прилици неће ни доћи до битке, него ће цар Агарјански

гледати да се с Господином Кнезом погоди те на миру разиђу.“

„Има још нешто што бих ја хтео да питам кнеза Градоја,“ прихвати опет кнез Вукан. „Кнез Лазар је већ толико дана на Косову, и право је замислити, да се његову соколову оку ништа измакло није. Нико од њега не зна боље да ли има тамо каква опасност, да се бој отпочне пре него што се сва српска војска искупи. Мислиш ли ти, кнеже, да нам већ давно не би стигле његове хитре књигоноше, да нас зову да се одмах крећемо, кад би такве опасности било?!“

„Тако је!“ привикаше многи од господа.

„Вама се чини да је тако!“ рече кнез Градоје с презривим осмехом, „мени се чини да није тако! Наше је место на Косову у војсци нашега честитог Господина Кнеза, а не овде да чамимо, пијанчимо и у заваде долазимо!“

„Немој тако, кнеже!“ прихвати опет војвода гласом у коме благ прекор трепташе. „Нећемо ми ово два три дана, док не пођемо, чамити и пијанчитити. Ево ћемо данас и сутра сви заједно прегледати оружје и опрему у ове војске што је већ с нама. У Недељу, ако Бог да, крстићемо првенца сина, кога ми је Бог поклонио. Ако у томе стигну Добримир, Десимир и Богдан, онда ћемо се у Понедеоник зором кренути; ако не стигну дотле, стићи ће на сигурно тај дан у вече, па ћемо се у име Божје лицем на Видов Дан кренути. Ако Бог хоће, кренућемо се и стићи ћемо

на време; а ако Бог неће, узалуд је што твоје старо јунаштво жедни за Косовом, узалуд је што сви за њим жеднимо, узалуд је јер стићи нећемо, па ма сад у овај час и испред ове цркве појахали крилате ждрале и вите ластавице!“

„Тако је! И није друкчије!“ привикаше живо многи од господе.

Стари Градоје састави своје густе веће, па се мало замисли. Учини му се да сад истом провиди шта војвода хоће.

„Војводо!“ поче после по дужег ћутања, „праведна је твоја жеља да видиш какво ће славно име твој првенац на крштењу да добије. Нико ти за ту жељу замерити не може; најмање Господин Кнез, који у прсима носи срце доброга оца пуног милости! Али за тај посао останите ето ти и твој кум од старина, кнез Вукан, и нека остану сви игумани и сви други духовници. Биће ти и сину боље знамење јуначке среће у животу, ако један део војске твоје поносито ујездава у стан Господина Кнеза на Косову у онај час, у који он на светом крштењу прима српско име! Пуштај ти нас друге, а с Вуканом ето остани па сврши свето крштење свога сина!“

„Шта велиш?!“ продера се и намргоди кнез Вукан. „Шта велиш?! Нема, кнеже, од тога ништа! Или ћемо сви братски и нераздвајани стојати на крштењу војводина чеда, или ћемо сви братски и нераздвајани јездити ка Косову, а првенац једнога од најславнијих домова у Хришћанској земљи нашој

нека остане некрштен као да смо у поганој земљи Агарјанској!“

„Чудим се ја теби, војводо, и чудим се вама, господо!“ узео реч кнез Винко. „Слушам вас и чудим се и начудити вам се не могу! Ама пустите ви кнеза Градоја, нека иде кад му у староме кошу младо орловско пиле жустро кљуца! Пустите човека нека иде кад му се иде! Може ли он без дружине, може и дружина без њега! Понео се па мисли е не може ни цар Лазо на Косову без старога Орловића! Иди, брате, с милим Богом! Што пре тамо стигнеш пре ћеш се уверити да цар Лазо може да буде без све ове господе, а нек'мо ли без тебе једнога!“

„Нека је слава Господу! Може Господин Кнез да буде без мене!“ узео опет реч Градоје, који сав беше поцрвенео у лицу и коме очи севаху гневом. „И још много пре може он да буде без тебе, коме је некаква дуждева кћи у једној Крушевачкој крчми мозак попила! Него, како ја нисам с тобом друговао по крчмама Крушевачким, молим ја тебе: пази ти како са мном говориш!“

Пријатељи повукоше Винка натраг у последњи ред гомиле, да га склоне од гневних погледа старога кнеза, и рекоше му шепатом: „Ђути, болан, да не проћеш горе!“

„Не, не!“ упаде живо у реч кнезу Градоју војвода, желећи да спречи даљи развој гнева кнежева. „Све вас ја бих пре пустио да оставите овај двор уочи крштења мога сина, него што бих могао пустити кнеза

Градоја. Вуканов дом кумује моме дому има већ двеста година, али бих ја пре и мога милога кума Вукана пустио да отиде, само да кнез Градоје, којег се рука дотицала руке цара Душана, остане да прихвати сина мога на крштењу. Не, драги мој кнеже,“ настави војвода узбуђен, па метну обе своје руке на рамена кнезу Градоју; „ето могао бих да ти заповедим да останеш, док се сви заједно за Косово не кренемо; али ми је зазор да заповедам теби, кога љубим и поштујем као да си ми отац. Не заповедам ти, али те као Душанова узор јунака молим и преклињем: тако ти Светога Јована, твога крсног имена, остани да крстимо чедо, које ми је Бог у овако знаменитим и славним данима поклонио!“

Снужди се кнез Градоје, обори главу ниско, замисли се нешто дубоко за неку тренут, па онда с тешким уздахом диже главу и рече:

„Страшније заповести не можеш ми ни издавати, него кад ме заклињеш Свецем мојим!.. Добро, војводо! И нека да Бог да све на добро буде!“

И остадоше сви, да сврше крштење војводина сина. И свршише га и славно и сјајно. И кад објавише народу на пољу пред дворем да је првенац војводин добио на крштењу име земље Господара, Кнеза Лазара, онда народ, певајући и кликћући, узе растапати своју радост у потоцима од вина који из подрума војводиних потицаху, а сва се онде

искупљена војска растопи у народ и стопи с њиме.

У двору се већ више никако и не дизаху сребрни кондири и златни пехари са трпезе, нити се весела господа дизаху од пехара. Није се више знало ни кад се почиње дан ни где се свршава ноћ. Два дана и две ноћи стопише се у један велики дан, још једнако кратак за жедна грла и усијане главе. Нико не умеде казати како то би, да одмах после Недеље освану Среда, и да тек тада војска, још једнако полу мамурна, седлаше коње.

Војвода тражаше кнеза Градоја; али нигде Градоја да нађу. Слуге му казиваху како се стари кнез, одмах по свршеном крштењу, повукао у свој шатор и да је тамо сам седео и вино пио. И још причаху како је Ристивор једнако одбијао од шатора таласе народа шапућући: „Мичите се, браћо, даље! Срдит је кнез, може вас какво зло снаћи!“

И још распитиваху по светини око двора да ли је ко видео кад се кнез Градоје кренуо, кад дојаха коњаник од чете кнежеве, и донесе писмо војводи.

Војвода га отвори пред свом господом својом и гласно га прочита:

„Господине војводо! Мој дед, кнез Градоје Орловић од Орлова Града вели да напишем ово овако: Војводо, више ти ја чекати не могу. Ја одох на Косово Господину Кнезу. Тако ти светлог имена дома твога, не оклевај него крећи војску и жури се ка Ко-

сову. Твој клетвеник кнез Градоје Орловић. Ово је писано руком Боривоја, унука кнеза Градоја, код цркве Богородичине, зором у Среду.“

Не би мило војводи. Застиде се и поцрвене. Не смеде да погледа господи својој право у очи, него, оборив погледе на земљу, рече им:

„Господо, да пођемо у име Божје одмах! И да се пожуримо да стигнемо кнеза Градоја!“

Још није било сунце стигло на врх неба, а војска се војводе Радича крену за Косово весело певајући. Народ је испраћаше узвицима и усклицима желећи јој срећно путовање, славно војевање и још срећније и славније враћање завичају своме.

У двору у једној омањој и слабо осветљеној соби, са осетним задахом од уља које гораше у сребрним кандилима пред иконама у злато и драго камење окованим, беху искупљене неколике дворкиње. Збијене у гомилу у једном куту, бледе и сузе ронећи, гледаху у младу и красну госпођу своју, која, седећи на посниском а широком одморнику, застрвеном богатим простиркама, претискаше на своје груди младо своје чедо и горко плакаше и јецаше.

ТРЕЋИ ДЕО

На догледу Косова

I

унце је већ било зашло за планине и сутоњ се почела спуштати. Војвода Радич истом бејаше прегазио једну притоку Ибра с војском својом, па се на широкој пољани с ону страну потока узе световати с кнежевима и властелом својом да ли да ту поред воде заноће, кад му са предњих стража испред војске јавише, да се види коњаник један, који у највећем трку јури ка војсци у сретање.

Док се војвода и друга она господа с њиме и око њега домишљаху, шта ће то бити и ко ли ће бити, долете на знојавом и запенушеном Јабучилу Ристивор, и сам знојав и прашњав. Не одјахујући од коња, скиде клобук, поклони се војводи, па узбуђен, брзо и силно дишући од наглог јахања, узе да говори:

„Господине војводо, поздравља те мој

господар, моли те похитај што брже можеш да стигнеш до њега. Он те са својима чека у крчми на цареву друму код Цареве Громаде, одовуд Вучитрна.“ Ту Ристивор нешто запе и застаде.

„Додајте, децо,“ викну војвода младим својим слугама што јахаху иза њега, — „додајте Ристивору чутуру вина, нека спере прашину са грла!“

„Хвала теби, господине војводо, који си добар те и на то помишљаш!“ рече Ристивор поклонивши се скромно, па настави: „Него вино да оставимо за после, а сад да учиним како ми је мој господар заповедио. А заповедио ми је да ти кажем: да смо у оној крчми на цареву друму наишли на чудне гласе! Прво, крчмар и крчмарица причају да је прошле ноћи, тако пред поноћ, прошла онуда повелика чета Босанских коњаника. Уставише се да напоје и себе и коње. Причаху да се враћају с Косова, да се тамо јуче била велика и крвава битка, да су Срби разбили Агарјане до ноге, тако да им је и цар погинуо...“

Ристивор не могаше даље, јер га уставише гласни и оштри узвици из оне сјајне ките од господе: „Шта рече, јуначе, по Богу?!“ — „Не, човече, Бог те видео!“... „Хеј, што не пођосмо дан раније!“... „Зар ми на видику Косова, па да нам се слава измакне?!“... „Еј, да жалосне смо ми среће!“...

„Тако нам и треба! Нисмо боље ни заслужили!“ рече кнез Мирослав. „Није ли

нас кнез Градоје кумио и преклињао да се крећемо?! Јес', али војвода хоће да му сви кумујемо, и кнез Вукан хоће да смо му сви прикумци; док ми празнисмо пехаре други ухватише Славу Крилатицу! Е нека им је срећно и честито, и јесу бољи јунаци од нас!“

„А шта ми се ти сад ту правиш неки судија? Зар баш ти да пресудиш ко је бољи јунак а ко лошији?!“ викну горко кнез Вукан, саставив своје чупаве веће као свагда кад се разгневи.

„Не пресуђујем ја!“ прекиде га кнез Миросав; „нит' сам вредан, нит' сам кадар да ја то пресудим; али ето видим да је слава загрлила ону нашу браћу што се нашла с Господином Кнезом на Косову, а нама — нама ће ето да се прилепи брука и срамота!“

„Немојте тако, господо!“ рече с уздрхтаним гласом војвода, али опет некако с пуно мирноће и достојанства. „Немојте да хитамо да се један на другога камењем бацамо. Ко зна? Може бити то су само непоуздани гласови, и да у ствари и није тако! Дајте да саслушамо све што нам кнез Градоје поручује! Дед', млади властелине, казуј нам даље шта имаш!“

„Како ти рекох, господине војводо,“ — настави Ристивор, — „први гласови, на које наиђосмо, казиваху о великој и славној победи наше војске, о поразу Агарјана, о погибији њихова цара...“

И опет га прекидоше узвици од тешкања и срдне од стране госпoде. „Ех, да зле смо

ти среће, брате?!“ „Помислите, господо, да смо може бити ми баш једини Срби, који могосмо стићи, а не стигосмо, да с браћом славу делимо!“ „Ама ко нам је крив?!“... „Што се сад тешкате? Што не послушасте кнеза Градоја, који, оседео у војнама, преклињаше нас све редом да не оклевамо?!“ „А што га ти не послуша? И што се ти сад правиш тако мудар, кад ниси био мудар прошле Суботе?“

„Славе ми, кнеже Нинко,“ рече властелин Витомир, коме последњу реч беше Нинко управио, „ја не знам да се данас правим мудар, али теби, знам, не би помогло па се правио мудар по вас дан!“

И почеше да падају прекори све оштрији и оштрији, и све крупнији и крупнији, те се изметуше у љуту свађу. Диже се једна велика граја, и усред ње сукнуше мачеви из корица, и мало што се уз горку жуч не проли и братске крви. И би се и ње пролило, да млади војвода не улете у гомилу међу завађене, те својим голим рукама раскрштаваше њихове мачеве.

„Станите, по Богу, господо!“ рече он дубоко узбуђен и блед у лицу. „Немојте да од једнога зла, за које још и не знамо је ли доиста зло и колико је, правимо још једно! Тешко је мени да носим бреме прекора, које ето ви бацате један на другога, али које пада на моју главу!... Право је да се сви на ме срдите, што изгубисте славну прилику да умножите славу своју. Верујте ми,

стеже ми се срце кад помислим колико се огреших о вас! Осећам као да сам вас — све саме моје добре пријатеље — поробио, и срамним начином отео вам драгоцене чешленке ваше! И опет се тешим, што је Бог дао те је наш честити Господин Кнез Лазар могао и без нас да задобије победу! Нека је слава Богу за то!“

„Сад си, војводо, подесио како треба!“ прихвати кнез Добромир. „Помислите, људи, како би страшно било да нам је — не дао Бог! — стигао глас: да се јуче била крвава битка, да су погани Агарјани разбили српску војску, и да је наш добри и честити Господин Кнез погинуо!“

„Сачувај нас тога, Господе Боже!“ рече запрепашћен војвода Радич, скиде сребрни шлем свој, прекрсти се побожно, и чисто се сав стресе при помисли на такву страшну могућност.

„Само тако што нека не да Бог, а све друго како хоће!“ рече кнез Гојко.

„Господине војводо!“ узне опет реч смерно и невесело Ристивор, — „ја још не доврших све што ми мој господар заповеди да ти кажем! Док крчмар и крчмарица причаху што су као прошле ноћи од Босанаца слушали, стиже један сељак са Ибра па рече кнезу: Хиљадама рањеника ударило је Ибром са Косова, ћуте као да су оловом заливени, ништа не говоре, ником ништа не одговарају; али са њихове жалости у оку и са намрштених чела њихових народ чита,

да је нашу војску некаква велика несрећа задесила!“

Она блистава гомила од господе беше муком замукнула. За неколико тренутака чуло се само шуштање лишћа на дрвљу око воде, и зрикање зрикаваца у великој и мирној трави, пуној ивањскога цвећа, на пољани на којој се ова господска свита савила око војводе.

На послетку војвода, блед као крпа, снужден, уздрхтан, запита Ристивора полаганим говором и тихим гласом:

„Је ли тај сељак још тамо у крчми?“

„Јесте, господине војводо; кнез га је задржао, док и ви тамо не стигнете!“ одговори Ристивор.

„Господо, јунаци и браћо!“ проговори војвода тужно и невесело, и опет некако свечано окренув се властели својој. „Да похитамо брзим кроком, не би ли што пре стигли староме кнезу на Цареву Громаду! Ристиворе, води нас најпречим путем!“

И ободоше коње, и појурише за Ристивором. Сви снуждени, сви натупштени и намргођени. Свакоме се сињи хладан камен на срце навалио; једва се дубоки уздаси овда онда отимаху испод њега; али никоме не могаше ни једна реч да се преко усана превали. Беше то чета онемелих јунака.

II

Већ се био мрак ухватио кад војвода Радич стиже са свитом својом пред малену крчму код Цареве Громаде.

Ту се на једној пољани, обраслој високом папрати, искупила и сместила уз Орловићеву чету скоро сва војска војводина, јер кнез Градоје устављаше чету по чету како која пристизаше.

Не одјахујући војвода нареди да се разапну шаторови за њега и за властелу на једној лепој рудини, испод велике стене која се и зваше Царева Громада, а испод које мало час пројаше. И још нареди да сва војска преноћи где ју је кнез Градоје већ сместио, а да неколике страже пођу друмом царским к југоистоку, и мало и у лево и у десно, и да к Царевој Громади под његов шатор доведу сваког путника и војника, који би од Косова долазио.

Кнез Градоје дочека војводу снужден и невесео, као да му лице беше засењено некаквим црним облаком. Уведе војводу у крчму и одведе га право ка огњишту, на коме не бејаше ватре, али поред кога на дебелој поњави лежаше рањен човек. За војводом и кнезом Градојем уђе у крчму и сва властела. Сви се ћутећи искупише око рањеника.

„Тек ти бејаш опремио Ристивора,“ узне кнез Градоје да говори војводи, „да ти јавим, шта чусмо овде од крчмара и од једнога сељака са Ибра — кога ено тамо у кошари спава — кад стиже пред крчму овај властелин, рањен у бутину стрелом, а по мишици сабљом. Ето вам га, па нека вам сам казује што зна!“

Рањеник, красан, висок и личан младић,

погледаше мирно, и тек само мало као уморним очима, по господи што се искупи око њега. Војвода се пригну к њему па га запита:

„Јесу ли ти тешке ране, јуначе? Да ли би нам могао испричати све како је било?“

„Лаке су моје ране, војводо!“ призбори тихим гласом рањени властелин; „лаке су моје ране, али је тешко испричати све како је било! Ето, зло да не може горе бити!... Еј, тужна Србадијо, како си црне среће!“

„Сигурно опет издаја!“ привикаше неколико од властеле из свите војводине.

„Издаја! И никако друкчије него црна издаја!“ понављаше рањеник горко.

„Ко издаде, издало га свако добро и овога и онога света?!“ питаше књез Вукан час жут час блед.

„Још се то не може да зна на сигурно!“ одговори рањеник; „зна се само да је било издајника; сви смо то и осећали и видели; али нико не могаше да прстом и поуздано издајника покаже! На три дана пред саму битку проносило се по војсци од уха до уха да око Господина Кнеза има издајника. Људи Вука Бранковића шапутаху да војвода Милош Обилић шурује нешто са српским кнезовима, који дођоше с царем турским на Косово као његови клетвенице. Пријатељи Милошеви опет на глас причаху, да Вук води преговоре с царем Муратом да му преда српску војску и српскога цара, само ако се иза тога престо српски поклони њему! Нико није хтео да верује оно прво, а није

лако било поверовати ни овом другом. Ко је имао срца за ову земљу, није могао друкчије до да сузе рони и да се икаквоме добру не нада!“

Ту се ратник заустави да се мало одмори. Владаше мртва тишина. Нико не смеде да жури уморног рањеника, и нико не проговори речи. Ћутање потраја, подуго док га сам рањеник не прекиде наставив своје причање:

„Свима је тешко било, никоме теже до самом Господару Србадије, честитоме Кнезу Лазару. Као војник у дворској стражи његовој, бивао сам често у свити његовој и на стражи пред царским шатором његовим! Јадан, добри наш Кнез! Од ране зоре па до мркла мрака, по цео дан би на коњу обилазио војску, поздрављао се милостиво с властелом и са заповедницима од чета, показивао се ведар и поуздан; хвалио би кад би наишао на весела и добро опремљена војника; наређивао би, без икаква прекора да се из његове ризнице допуни опрема по каквога сиромаша, а богме је пуно њих таквих на Косову било!“

И опет се млади властелин заустави. Изгледаше као да се упустио у некакве дубоке мисли, или да пушта памтење своје да лута по Косову хватајући зраке док је још светлости на Косову било, те да њима осветли црну ноћ, која се на Србадији тако нагло спустила била.

„Јест', јадан наш Господин Кнез!“ настави он опет сам од себе. „У вече би ис-

купљао око себе сву велику господу и властелу. Храбрио је оне који казиваху како их нека зла слутња осваја; стишавао плаховите, световао на скромност поносите, мирно завађене, и свагда при сваком растанку преклињао све да се бар овде пред лицем непријатеља држе сложено као права браћа! А кад би га сви оставили, те би сам под шатором остајао, онда би тек пао од силног умора на столицу, наслонио чело на руку, а руку на колено, пустио се скрушен у дубоке мисли, уздисао би тешко, сузе ронио, и устајао само да се спусти на колена пред иконом Спаситеља, и да се кроз сузе, а на глас, Богу моли да народу српском милостив буде!“

Ту га сад прекиде гласно јецање у свити војводиној. Неко од господе грцаше од плача. Стари кнез Градоје јечаше као да се некакав од Тројанових градова срушио на плећа његова. Војвода Радич хукаше и јечаше: „Еј наш добри Кнеже Лазаре! Еј велики јуначе наш! По Богу брате, казуј нам даље шта би и како би?!“

„Па и не знам вам, господо, све што и како би!“ настави рањени витез. »Знам само ово што ћу вам сад испричати: У очи самог Видовдана бејаш опет на старажи пред великим шатором Господина Кнеза. Све наше главне војводе беху на вечери у Кнеза под тим шатором. Могах чути како се дуг и жив разговор води, па све живљи и живљи. Па се онда све стиша и ућута, и само се

чујаше одмерени и јасни глас Господина Кнеза, глас који брујаше звонко, свечано а некако и тужно као велико звоно на Крушевачкој цркви кад оглашује смрт каквог великог човека. И застајаше Кнез овда онда у говору, као да му тешко беше да нађе речи, али као да му туга грло стезаше. Од тешких свилених завеса на улазницама у шатор не могах разабрати ни речи; али ме сам глас Кнежев, његово полагаано спуштање са висине у дубине, оно његово застајивање, она очевидна борба његова, чудновато посресаше! Учини ми се да се тамо под шатором неко опева и да то што чујем није друго него свечано брујање оне свете погребне песме „Со свјатими упокој!“ Него куд ја одох?! Опростите ми; знам није вама до тога како је мени у мојој души бивало, него шта се онде око мене збивало! Ето да наставим. Мало само после говора Господина Кнеза чу се кратки а силно узбуђен говор некога од госпoде за Кнежевом трпезом, па онда зашушташе свилене завесе на шатору; нечија их рука силно размакну. Испадде испод шатора војвода Милош, а за њим узастопце Иван Косанчић и Милан Топлица. Милош севаше очима гневно и срдито викну момцима: „Коње! Овамо коње!“ Испадоше за њима још неке војводе и кнезови; чух их како преклињаху Милоша да се врати Кнезу под шатор! Милош беше блед и дрхташе од гнева, али се горко осмехиваше, па, винув се коњу у седло, у некако поноситој срдњи

викну оној господи што за њим истрчаше: „И опет вам кажем: сутра је ето Видовдан, видеће Господин Кнез, видеће Србадија, ко је вера а ко је невера!“ И онда ободе коња и са своја два побратима одјезди некуда у ноћ.“

Ту се сад рањеник подиже мало, дохвати са огњишта један кондир вина, и сркну неколико гутљаја.

„Нека је хвала господину кнезу Градоју, који ми ево даде од своје слатке малвасије, те ми оживе срце које већ беше малаксало!“ говораше рањеник па захвалне погледе упираше у старога кнеза. „Да ме он на своје руке не прихвати, не бих вам ја сад ово оволико причати могао! Е сад да вам наставим! По ужурбаности млађих и по забринутости и замишљености старијих војвода и кнезова, који изиђоше мало по мало сви из шатора Господина Кнеза, и по шапуту којим између себе разговараху, видесмо ми на стражи, да се нешто крупно десило. Али не могосмо разабрати шта се то управо десило, нити то и данас знам. Једно вам као поуздано казати могу: нико у српској војсци није те ноћи слутио, да ћемо сутра велики бој бити! Господин Кнез као обично дође први на јутрење. Бејаш и ја у свити његовој. Тек што исцелива иконе пред олтарем и уђе у свој сто а допаде задуван и блед, као без душе, најпре један гласоноша, па мало за њим и други, па и трећи са разних предстража, и јавише Кнезу нешто тихим шапатом. Кнез се у столу своме окрете војводама,

кнезовима, властели и војницима, којих црква тада већ беше пуна, па им јасним и звучним својим гласом мирно рече: „Јунаци! Ево стижу гласови да непријатељ наступа на наше положаје! Клекнимо и помолимо се Господу, да нас благослови, да се данас храбро и срећно боримо за свете цркве његове и за православни народ његов!“ Клекнусмо сви и помолисмо се у себи како је ко знао. Изиђе владика на амвон и великим крстом благослови све. Приђе Господин Кнез к владици, прими из његових руку крст и окрену се к нама рече: „Ево за све вас целивам распетога Спаситеља нашег! Нека би Сила светога благослова Његова и Сила Часнога Крста, била са сваким од нас и са свима нама који излазимо да се боримо за Крст Часни и веру Хришћанску! И видех га како побожно целива крст, и како покропи сузама својим.“

И опет рањеник ућута. Беше се узбудио и сузама облио. У оној гомили око њега сваки притајиваше дах свој само да боље чује. Војвода беше блед, и од часа на час стресаше се као да је у грозници, превлачаше руком преко чела бришући хладан зној и дисаше тешко.

III

Стари се кнез Градоје окрете к војводи: „Не замери ми, војводо; али знадем одобритељно што ћу рећи. Сви сте ви ето под шлемовима и клобуцима. Скините их, јер ово

што овај наш рањени јунак казује, страсно је јеванђеље које ваља гологлави да слушамо!“

„Хвала теби, витешки старче, који нас учиш чему ваља!“ прихвати војвода па скиде одмах свој сребрни шлем, те и сви други учинише тако, и осташе гологлави као да су у цркви.

„Молимо те, јуначе,“ рече војвода рањенику, „ако се ниси преко мере уморио, казуј нам даље све по реду, да чујемо нашу тешку несрећу све до краја!“

„А боље би било, војводо, да вам и не казујем!“ одговори тихо рањеник. „Позлећујем само своје ране, а отворићу ране у срцу вашем!“

„Казуј само! Казуј, тако ти крсног имена твога!“ привика по више њих из свите војводине у очевидно силном узбуђењу.

„А и шта да вам кажем?!“ питаше се рањени витез, па по кратком премишљању настави:

„Испадосмо сви из цркве и пред цркву. Кнез се три пута прекрсти па се вину своме белом Лабуду у златно седло. Усправи се поносито; диже главу поносито. Беше, господо моја, у томе часу личнији, господственији, поноситији, лепши, а верујте ми и млађи, но што га икада видех за последњих десет година од како га у двору служим! Узе да даје јасним гласом јасне и кратке заповести. Полетеше витезови све кликћући, срећни што носе својима Кнежеву заповест

да наступају напред. Чух Кнеза како онима око себе рече: „Има их много њих који су требали да су стигли, а још стигли нису. Нећу да их кунем, јер знам да и међу њима има добрих јунака и честитих Срба; али ћу за цео остатак мога живота, колико ми га Бог поклони, благосиљати свакога од њих ко нам данас и у добри час стигне! Нека се одвоје од сваке стотине по пет коњаника, па нека јуре путевима, који овамо на Косово воде од Ибра, и од Босне, и од Зете, и од Арбаније, и нека сваку чету, коју сретну, пожуре, да лети к војсци нашој која се бије!“

„Било је онде око Кнеза на хиљаду коњаника; али нико од њих да послуша заповест, нико да се макне! — „Кнеже Војиславе!“ викну Кнез Лазар; „дај пет коњаника од твоје стотине нека појашу путем к Ибру. . . .“ „Не, Господару, молим те!“ пресече говор Господина Кнеза кнез Војислав, „ја да и дадем такву заповест, у мојој се чети не може наћи ни један витез, а камо ли њих петорица, који би јутрос појахао одмичући од бојнога окршаја!“ „Тако је!“ громко одјекну вика из хиљаду грла као да је из једнога грла. „Заповеди нам само Напред, па да видиш, Господару, како Србадија зна да гине!“ Господин Кнез погледа нас све дугим а невеселим једним погледом, па рече само: „Зна да гине. . . . не зна да слуша! . . . Хај, јуначни а непокорни народе! . . . Бог нека ти буде милостив!“ Па онда сукну мач из корица, тргну узде Ла-

буду, и громко викну: „У име Божје! Напред!“ Не умем ја вама описати ону грмљавину од кликтања, онај наш радосни занос! А како да вам испричам и све друго?! Бој је трајао неколико сахата, имаће да се прича годинама!“

И опет приповедач застаде да се одмори, и као да тражаше по својој памети чега још да се сети, и шта још да прикупи и изнесе. Кнез Градоје му додаде својом руком онај кондир малвасије, и рече му да се мало поткрепи.

„Зором нам је добро пошло било!“ настави он своје причање. „Наша војска одби први, па други, па и трећи напад непријатеља. Сунце није било одскочило ни за два копља а од некуда се преносе глас да је цар турски погинуо од руке војводе Милоша. Наступасмо ми слободно и све кликћући. Потиснусмо лево крило непријатеља, а и средреду му усколебасмо. Али им притече у помоћ одморна војска те потисну нас. Тада Кнез Лазар изиђе са својим оклопницима у прве редове. Његово око, његов глас, његов мач, његова застава, чинили су просто чудеса. Као да је то главом Свети Ђурђе на белом коњу, а не смртни један Србин! И опет потискосмо Турке, и опет њима дође одморна војска, а нама — нико да придође, него ми једни исти боримо се од ране зоре са три одморне војске, која једна за другом у борбу ступаше! Усред овог трећег и страшног боја Кнез Лазар би се овда онда окре-

нуо да погледа пољем иза српске војске, па би повикао: „Децо моја, да ли ко од вас види да нам откуд долази нова каква чета ма од стотину одморних људи?!“ . . . Али ни од куд никога! „Ох, што их нема!“ уздахнуо би Кнез гласно и дубоко. Па би онда опет духом пренуо и кликнуо својима: „Држ’те се јуначки, децо моја, Бог је с нама! Напред, напред, Србадијо моја. За крст часни и веру Хришћанску!“

„До подне нам је ишло добро. И ако је сва војска била у борби од зоре, без замене и без одмора, и ако се овде и онде почео опажати умор, и ако је поље, докле је око стицало, било покривено погинулим и рањеницима, осећасмо сви да се победа нагиње к нама и надасмо се да ће нам је Бог, само још кроз који часак, па коначно поклонити. Али тек што превали подне, пронесе се глас да је на левом крилу неки војвода — не знам му име, да Бог да се никад и не знало! — да је, рекох, неки војвода са својом коњицом прешао к непријатељу!“

„Проклето му име и колено!“ повикаше неки од властеле гневно, док други питаху: „Ама, ко је, казуј му проклето име ако га знаш, да идемо да му побијемо све што је његово и да му спалимо и разоримо све што има, да не остане ни камен на камену!“ Стари кнез Градоје само шкрипаше зубима.

„Начини се неред на том крилу!“ настављаше приповедач своје казивање. „Тек Кнез Лазар — сад већ на трећем коњу, јер

му прва два падоше под ранама — полете са својим дворским оклопницима к левом крилу, кад дотрча гласник да јави: да цело десно крило под Вуком Бранковићем одступа ка Приштини!.... Кнез се устави, погледа к десном крилу наднесав леву руку над очи, проли сузе, и дубоко уздахнув рече само толико: „Зар тако, Вуче?!.... Проклет да си и овога и онога света!“ Па се онда окрете к нама: „Ко не жали погинути, нек пође за мном! Ко не ће, нека му је просто!“ Полетесмо за њим у најжешћи окршај! Мало за тим паде ми коњ мртав, падох и ја рањен. Мора бити да сам дуго без свести лежао, јер кад отворих очи видех звезде на небу; чух јечање рањених јунака и пиштање рањених коња; хладан ноћни поветарац запириваше ми у лице, али се узалуд напрезах да се дигнем. Око поноћи наиђоше на ме неки сељаци и сељанке из оближњих села који тражаху рањенике по пољу. Дигоше ме и на рукама однесоше у најближе село где ми ране привезаше. Од тих сељана чух да је наш Господин Кнез, покривен тешким ранама, пао жив у руке Турцима, који га погубише, да освете смрт свога цара, па му онда тело предадоше калуђерима Грачанице, да га у њиховој цркви сахране! И ето вам, господо, све што знадох и знадем да вам кажем. А сад нека нам свима Бог на помоћи буде!“

„Хвала ти, јуначе! Хвала ти што нам исприча све како си видео!“ привикаше му многа господа из гомиле.

„Благо теби, синко,“ рече кнез Градоје рањенику, „благо теби, који си крв своју на Косову пролио!“

Војвода Радич покрио беше лице рукама, као да га је стид да гледа у јунака, који се у свити царевој борио на Косову. Ђуташе за дуго као да је онемио.

„Проклети да су издајници свога цара, своје браће и свога отачаства! Проклет да је Вук Бранковић!“ викну кнез Вукан у горком гневу.

„Нека су проклети и овога и онога света!“ одјекну громко сва она гомила.

„Станите мало, господо!“ рече кнез Градоје. „Не приличи нама да кога било кунемо. Господин Кнез је једини јунак који је имао права да куне и прокуне. Његова ће клетва саплетати Вука и све његове до у седмо — не, него до у седамдесетседмо — колено! Само немојте ви да ми кунемо! Јер да смо ми стигли на време на Косово, и да су нам уморна браћа наша видела, да им одморна браћа у помоћ долазе, може бити да сотона не би успео да наведе ни онога незнанога издајника на левоме крилу, ни Вука на десноме, да буду издајници свога отачаства и свога Господара!“

„Страшну истину говориш, кнеже!“ рече тужним гласом војвода Радич. „Јест, страшну истину говориш! Ето немам срца да вам у очи погледам, моја господо и браћо! Немам срца, јер осећам као да је издајство оних на Косову потекло од мога немара да вас

на време Господину Кнезу доведем! Огреших се ја грозно о вас и о Господина Кнеза! Ово је страшно и ужасно!“

„Сви смо се ми подједнако о Господина Кнеза огрешили!“ рече старац Градоје. „Не дам ја теби, војводо, да уза свој грех узимаш на своју душу и мој. Ми смо, истина, људи зле среће, али нисмо кукавице, нити смо људи без душе. Нико од нас не ће ништа теби пребацити, јер сви смо подједнако пред Господином Кнезом и пред Богом криви!“

„Господо!“ рече војвода подигнув главу у вис и окренув се свити својој; „нека нам се војска ноћас одмори; одморите се и ви; мене оставите сама под мојим шатором с мојим тешким теретом на души. Зором ћете чути моје даље заповести!“

И рекав то војвода Радич, блед, преблед, оборив опет главу на прса, са затвореним трепавицама — као да доиста не смеде ником у очи да погледа — прође кроз гомилу своје властеле, и отиде право к своме шатору не рекав више ником од њих ни једне речи.

На уласку у шатор заустави се. Замишљено и тужно погледа у свога старог седог слугу Некудима. Подуго га гледаше — као да у мислима прелистава све листове Некудимове верне службе још од оних дана кад га је као малено дете носио на рукама својим. Нанунише му се очи сузама, па с дубоким уздахом прозбори: „Еј, мој верни Некудима! Зар ово да нас снађе?!“

„Треба ли ти што, господару, да ти помогнем?“ упита га стари слуга његов који не знађаше какав се терет свалио на душу његова господара.

„Нико мени више ништа помоћи не може!“ рече војвода, па онда журно додаде: „Јест, треба ми нешто! Нађи мога ђака Ђурђа, нека ми донесе хартије, мастила и пера; и онда нађи оца Пајсеја и реци му да дође к мени под шатор, и нека донесе собом по велику воштану свећу, и све што му треба да чита моливе!“

И онда уђе под свој зелени шатор.

IV

Кнез Градоје не хте премештати свој шатор са места, где га је већ био разапео на оној пољани папратовој према крчми, пре него што војвода стиже. Не хте примити ни понуде кнеза Вукана, ни кнеза Богдана, ни кнеза Добромира да преноћи под једним од њихових шаторова, који с војводиним беху разапети на зеленој пољани под Царевом Громадом, на добар стреломет од шатора Орловићева.

Спустио се на пољаву под својим шатором не да спава, него да прибере мисли после оноликих потреса тога дана, и да смисли шта сутра да светује војводи да раде. Око поноћи изишао је из шатора, те се по пољани проходао овамо онамо на мирисном поветарцу а под небом, које се — чинило му се — више но икада застрло густим ро-

јевима звезда. Сетио се некакве старе приче коју је још, кад је малено дете био, слушао од своје дадиље, како, кад год прави јунак погине, Бог нареди те анђели запале нову једну звезду у славу јунакова имена, те она гори вечном неугасном светлошћу и својим трепетом храбри људе на јуначка и Богу угодна дела. „Благо вама,“ говораше кнез једнако у звезде гледајући, као да су то душе српских јунака, „Благо вама који с кнезом изгинусте! Авај нама, који иза вас остадосмо!“

Па се онда опет врати под свој шатор, и леже по ново на поњаву. Али не могаше ока склопити док не запеваше и други петлови. А тада му се лак сан спусти на трепавице. Није дуго спавао кад се трже, баш из најслаћег сна, на жустру вику Ристиворову, који упаде у шатор вичући:

„Господару! Господару! Устај за Бога!“

„Шта је?!“ викну кнез скочив са поњаве на којој је лежао био, а својим узвиком разбудив и Боривоја, који, како дође с вечери под шатор, паде мртав уморан, и заспа као заклан на једној шареници, коју му Ристивор на мирисном сену простро беше.

„Не знам шта је, али се од шаторова војводине свите чује вика, и неко на глас запомаже!“ рече Ристивор усплахирен.

Испаде кнез Градоје с Боривојем пред шатор и чуше доиста жагор велики и запомагање.

„Дедо,“ рече Боривоје, „ја разговетно чух како онај што запомаже вели: „Ко ми

уби добра господара...“ Вере ми је тамо неко некога убио!“

„Потецимо, синко! Пођи с нама, Ристиворе! Не, потрчи напред, и види шта је, и врати нам се у сретање!“ рече кнез Градоје, па нареди стражи да дигне војску на ноге.

Сам пође с Боривојем што брже могаше ка Царевој Громади. Није прошао ни стотину корачаја а сусрете га војник из чете кнеза Вукана, праћен сад и Ристивором, па рече кнезу Градоју да га кнез Вукан и сва друга господа моле да похита к њима, јер нађоше војводу Радича мртва у своме шатору, с малим једним ножем сјуреним усред срца!

Пренерази се стари кнез. Прекрсти се и рече у чуду: „Буди Бог с нама! Какве беде и несреће не ће нас још стићи!“

И онда потрча, и у часу се нађе у гомили господе, која сва бледа и тужна, стојаше пред шатором војводиним. Стари Некудим и млади Ђак Ђурђе плакаху као расплакана деца.

„Може ли, доиста, господо, бити, да нам усред нас живих и наше војске неко убије војводу нашег?!“ питаше кнез Градоје и сам дубоко узбуђен, и узе се крстити од чуда.

„Уђи па види!“ рече му кнез Вукан.

Кнез Градоје уђе под шатор.

Под шатором је још мрак био. Што је мало светлости падало од једне воштане свеће, која је више главе младога војводе догоревала, то је осветљавало бледо као крпа

лице војводино. Старом се кнезу срце стеже. Он скиде свој клобук, приђе корак два ближе, спусти се на колена, загледа се у оно пребледо младо лице од тако велике лепоте; гледаше га; гледаше га; полагаано му спусти своју руку на његову, као лед хладну, леву руку. Осети како му се очи сузама напунише; пригну се и пољуби мртва војводу у чело, и грцајући у сузама промуца:

„О, сине мога побратима! Зар ја поред тебе, па ти то од себе да учиниш?!... Ето, Бранко“, — па погледа у вис као да тражи лице свога побратима — „ето видиш сад, што ја теби говорах: „Човече, не шаљи дете у Латине, да се тамо витештву учи!“

Ућута мало, и загледа се опет у бледо лице мртваца. Превлачаше неколико пута својом руком преко његова чела, као да га милује.

„И опет, синко мој,“ рече тихо као да шапуће нешто што је велика тајна, „и опет, синко мој, у томе што си учинио има пуно, пуно јунаштва! Нека ти је просто од нас, а на сигурно ће ти и Бог опростити!“

И онда га још једном целива у чело, и устаде.

„Ходите, господо, унутра!“ викну кнезовима и властели који на пољу пред шатором стојаху сабијени у једну од препасти занемелу гомилу.

„Зар не видите,“ настави он кад они већ већим својим бројем уђоше под шатор, „зар не видите да је војвода, не могао одо-

лети жалости срца свога, сам себи смрт за-
 дао?! Видите ли како је се наместио на сви-
 леноме своје платну војводскоме? Видите ли
 како је положио свој војводски шлем поред
 своје главе; видите ли како је воштаницу
 углавио у земљу а управ чело своје главе,
 да му душа види пут неба! Видите ли да је
 мали нож, што му у срцу забоден стоји, ње-
 гов нож који на златној дршци носи његово
 знамење! А где ли му је мач?!”

„Ево га овде у овоме мрачном куту од
 шатора пребијен на двоје на троје!“ рече
 кнез Гојко.

У томе часу стиже под шатор игуман
 Пајсеј с другим духовницима. Кад виде вој-
 воду мртва, и кад чу од кнеза Градоја да је
 сасвим очевидно да је он сам својом руком
 себи нож у срце сјурио, игуман се сав стре-
 се од ужаса, прекрсти се од чуда, па, окре-
 нув се целоме ономе доиста у препаст и
 жалост порушеноме збору господе, рече:

„Е јесмо ми нешто тешко згрешили Го-
 споду Богу! После наше велике несреће, бру-
 ке и срамоте, што не стигосмо Господину
 Кнезу на Косово, ево да нас сада и ова не-
 срећа снађе! Ово је просто један страховит
 грех што га наш јадни војвода учини и ја
 не знам. . . .“

„Махни се ти сад тога, оче игумане!“
 прекиде га оштро кнез Градоје. „У овом чу-
 дноватом времену у коме живимо, кад се све
 око нас врти и преврће како никада до сада,
 зар је чудо што се и наша памет хоће да

заврти?! Него боље дај да испитамо слуге војводине, да видимо да ли је какве поруке за нас и за своју војску оставио. Камо га Иван, камо Некудим?“

Некудим сам уђе унутра, гологлав, с прекрштеним рукама, сав уплакан.

„Знаш ли нам, старче, рећи ко је све синоћ долазио под шатор војводи, и ко је био последњи који га је жива видео?“ питаше кнез Градоје.

„Казаћу ти све по реду, господине кнеже!“ поче старац хучући; али чим му се погледи отеше на мртваг војводу, он гласно зајаука: „Јаох мени и до Бога мога! Зар ја да дочекам да га мртва гледам!“ Узе се ударати песницама у прса и плакати.

„Некудима!“ викну кнез Градоје нестрпљиво; „знамо сви да си му ти од раног детињства његова веран и добар слуга био, али смо свагда мислили да у теби куца не само верно и одано него и крепко мушко срце. Немој ти сад ту нарицати као стара дадиља, него стегни срце па нам као Некудим, који и јеси, испричај мирно све што знаш!“

„Ево хоћу, господине кнеже!“ рече Некудим осетив се некако окрепљен речју кнежевом. „Прво је дошао војводи под шатор Ђак његов Ђурђе, донео пуно чистих листина и седе да пише на колону и чекаше да му војвода почне казивати у перо. Али му војвода рече: „Немој, синко; иди ти па спавај, а ја ћу сам писати што ми треба!“

Па онда мене зовну и нареди те унесох под шатор к њему ону велику скрињу, коју ено тамо видите, и у којој му је стајало празнично војводско одело. Па онда ми заповеди да запалим ону велику жуту воштаницу, коју ја донесох од игуманова ђакона Јеротија, јер игумана не могосмо наћи. Па онда мени рече да нађем Ивана Порубовића и да му кажем да се одмах с коњем спреми да још те ноћи пође у Двориње с писмом за госпођу. Све то ја тако и учиним а он оста пишући под шатором. Кад дође Иван с коњем опремљен како треба ја уђох под шатор да јавим. Војвода клечаше на земљи пред скрињом и при светлости од оне жуте воштанице писаше нешто брзо, а суза за сузом капаше на листину. „Нека причека Иван, сад ћу бити готов!“ И није дуго потрајало па изиђе пред шатор, предаде запечаћену књигу Ивану и рече му: „„Добри мој синко, појаши што брже можеш; кад стигнеш у Двориње прво иди двордржици Рајку; кажи му да моју књигу не предаје одмах госпођи, него нека јој најпре каже, како се гласови проносе да се на Косову велика несрећа десила, па кад већ види да она слуги да јој ни од мене добри гласи стићи не ће, онда нека јој преда ову књигу!““ Тек се Иван вијну коњу у седло, а стиже игуман Пајсеј и онда.....“

„Е сад пусти мене, Некудима!“ прихвати игуман Пајсеј. „Дође ђакон Јеротије чак у село к поповој кући, где сам ја с мојом

другом братијом вечерао, и рече: „Зове те војвода да одмах с петрахиљем и требником право к њему под шатор дођеш.“ Стигох пред шатор баш, како вам Некудим каза, кад се Иван крену некуда. Војвода ми изгледаше блед али миран. „Звао сам те“, рече, „да ми бар један део терета са душе скинеш. Хоћу да ти се исповедим и да ми опроштајну молитву прочиташ!“ И исповедих га; и очитах му опроштајну молитву. „Хвала ти!“ рече ми; „ево ти овај мој златан крст о златном ланцу на дар, и ево ти кеса златних цекина да делиш сиротињи! Ноћас, ако не можеш заспати, или ако заспиш па се пробудиш, моли се Богу за мене!“ Учини ми се да је и мирнији и ведрији но што беше кад дођох! И онда га ја оставих, и ни на крај помисли мени да га више жива видети не ћу! А сад нека Некудим настави ако има што!“

„Нема много шта,“ прихвати Некудим. „Кад игуман изиђе уђох да запитам војводу какве има заповести за мене. „Прво“ рече војвода, „имам ја тебе да молим да ми опростиш, ако сам те икада у животу што нажао учинио. Ето се исповедих оцу Пајсеју, очита ми опроштајну молитву и облакша ми, а још ће ми лакше бити ако ми мој слуга опрости за сваку преку реч и за сваки преки чин!“ „Немам ја шта теби праштати, мили господару!“ рекох ја; „нема душевнијег човека и боља господара од тебе нигде на беломе свету!“ Али он навали да му

кажем: „Ма шта било, ма кад било, нека ти је просто!“ И ја онда тако рекох. „Е сад,“ рече, „ево ти моје заповести: иди и одмори своје старе кости, и немој долазити у мој шатор докле год зора не заруди а тада уђи!“ И ја га онда пољубих у руку, и не слутих да му то последњи пут живоме руку љубим!“

И онда се Некудимово срце опет поче растапати у сузе. „Господо!“ рече кнез Градоје; „да сви заједно потражимо по шатору. Не може бити да војвода није оставио своје последње заповести! Не рече ли он сам синоћ, да ћемо их зором чути?!“

Потражише по свима кутовима шатора; отворише и ону велику скрињу, преврнуше све што у њој беше смештено и не нађоше ништа. Али кад дигоше сребрни шлем, који војвода беше положио на земљу а сасвим близу своје главе, нађоше под њим листину, исписану руком војводином а прибудену у земљу једним од малених потајних ножића његових.

Додадоше је игуману Пајсеју да је прочита. Он је примаче к очима својим, па је онда полагао одмицаше од себе, погледајући је испод својих густих већа нешто натмурено, као да се срди, па ће најпосле рећи:

„Нема овде доста светлости, него да изиђемо пред шатор на видело!“

И изиђоше пред шатор. Беше сад већ у велико свануло, и лепо се видело. Поче игуман Пајсеј опет примицати и одмицати

листину, оштро гледајући у њу. Узе вртети главом па рече:

„Моје су се очи обвикле крупним и разговетно исписаним писменима у нашим црквеним књигама, а ово је наш сиромах војвода брзо и ситно писао! Ово јутрос ако могу прочитати само бистре очи ђакона Јеротија а друге никоје!“

И онда зовнуше ђакона Јеротија, који високим гласом, као да пева јектенија узе да чита:

„Духовницима, кнезовима, властели и свима војницима моје војске! Огреших се тешко о све вас, јер вас не одведох на време Господину Кнезу да му помогнете победити или да с њиме славно гинете. Огреших се тешко о Господина Кнеза, јер га оставих да бој бије и да гине без вас. Право је да тешка клетва Господина Кнеза падне на мене сама, а ни на једног од вас. Дужан сам и њему и вама да покажем бар да видим колико сам се огрешлио, и да желим да тај грех колико могу покајем. Закопајте ме овде, где ме с ножем у срцу нађете. Све вас, од највишег до најнижег молим не куните ме, него праштајте. Кнезове и властелу моју молим да се мојој верној а несрећној љуби нађу у овим њеним црним данима. Хвала вама свима на верности и љубави вашој. И док се ова војна не сврши нека кнез Градоје Орловић од Орлова Града буде војсци старешина. Камо наше среће да њега слушасмо од самог почетка! Браћо моја, вој-

ници моји, праштајте мени злосрећном војводи вашем!“

„Нека би ти наш Господин Кнез на небу пред лицем Господа Бога опростио, како ти од свега срца ми овде на земљи праштамо, добри наш војводо!“ рече свечано стари кнез Градоје дубоко ганут и сузе ронећи.

„Бог да га прости!“ викнуше сви онде присутни као из једног срца и из једног грла.

„А сад вас молим!“ рече Градоје својој дружини тихим гласом, готово шапатом, као да се боји да не узнемири војводу у његову вечном сну, „да се одмакнемо од овога шатора, под којим наш војвода мртав лежи, да се одмакнемо, велим, тамо под ону липу, па да се договоримо о ономе што сад прво стоји на реду!“

Она бојазна старога кнеза, да не узнемирују мирно почивање покојнога кнеза, пређе и на све његове другове, те се без разговора и без шума полагаано удалише, и упутише к дивној једној липи, на својих двеста корачаја од шатора војводина.

V

Кад се већ сви под липом искупише, узе реч кнез Градоје:

„Прво што имамо да свршимо то је да испунимо последњу жељу нашег војводе — да га сахранимо на месту, на коме је, од грдне жалости што на време на Косово не стиже, сам себи смрт задао. Али пре него к томе приступимо хоћу да вам предложим

ово: За доказ да ми војводи нашем од свега срца праштамо — све кад би и била истина да се он о нас огрешио — дајте да се да нас овде на догледу његова мртва тела заветујемо: да ћемо ми до његова гроба подићи цркву о нашем трошку, и поставити у њој калуђера да сваким даном чита молитве за покој душе војводе Радича!“

„Хоћемо, кнеже Орловићу! Хоћемо!“ привикаше сложено кнезови и властела. „Ево се заветујемо да ћемо ми, колико нас овде има, братском ревену подићи цркву код гроба војводина!“

И сви подигоше руке у вис као да се заклињу.

„Е сад, свети оци!“ окрете се кнез Градоје духовницима, „чим се ископа гроб, спремте се да се тело нашег војводе опоји како треба по закону нашем!“

„По закону нашем не може се опојати!“ прихвати одмах и одважно игуман Пајсеј.

„Како да не може!“ запита кнез Градоје запрепашћен.

„Тако, не може! Не да црква опојати онога ко се сам убије!“ одговори Пајсеј.

„Разумем ја да не да црква опојати онога, који, за то што је кукавица, не ће или не сме да носи свој крст, који му је Бог на рамена положио; разумем до не да опојати човека, лакога срца и малене душе, који залуди за неком женом, па се убија што не може да буде његова. Али је ово с нашим војводом сасвим друго. Он се убио не као

кукавица, него као јунак. Његово је дело — дело великог покајништва пред Богом и пред људима. За мене је његово дело и јуначно и побожно. Како може бити да црква не да опојати таквог човека?! И зашто да не да?!”

Тако говораше кнез Градоје, па му се образи зажарише а очи почеше севати муњама.

„Па не да, ето не да!“ привикаше сложено духовници.

„Не да јер тако наредише Сабори Светих Отаца, а они тако наредише јер је један од најтежих грехова пред Богом, да човек сам себи живот одузме!“ прихвати игуман Пајсеј, слаб на читању ситних рукописа, али силан у књигама.

„А зар не могу ваше молитве да учине, да Бог грешницима и најтеже грехе опрости?!” питаше кнез Градоје.

„Могу, како да не могу?! Бог с тобом, кнеже!“ викнуше духовници сложено.

„Само, разуме се,“ настави отац Харалампије нешто мало загушеним гласом, „наравно, према греху требају и молитве, и метанија, и постови, па . . . . . разуме се, према греху и прилози!“

„Кад је тако,“ прихвати кнез Градоје, „онда ви данас нама опојте како треба нашег војводу, а сутра — ако доиста мислите да сте згрешили — ударите у молитве, метанија и постове, и наставите тако док не осетите да вам је Бог опростио. А нама ето кажите колике прилоге да дамо, па да вам дамо!“

„Да дамо, кнеже, па нека се цркви и пресипље!“ повикаше кнезови и властела.

„И опет вам кажем, људи Божји, не може то тако!“ понови игуман Пајсеј, уздигнув у висину свој глас, пола као срдећи се а пола као молећи им се. „Да потуримо ми на страну Саборе Светих Отаца, да забацимо у забрав и књиге од црквена закона, али ето не можемо забацити наше владике! Што би од Светих Отаца и смели не смемо од наших владика!“

„О, Каритоне, Каритоне! Камо да си ти мени сад овде! Право си рекао да ћу се кајати што те не поведох!“ говораше кнез Градоје сниским гласом, и погледа горе међу грање од липе као да види да није откуд тамо Каритон. Па се онда опет окрену духовницима, шкргутну мало зубима, поцрвене у лицу и срдито прозбори:

„Ја већ видим да ћете ви мене да наведете на много тежи грех него што је војводин! Не можемо ми пустити да се тело нашег војводе затрпа земљом као да је јеретик или неверник, а све само за то што се ви бојите владика кад се Светих Отаца и не бојите. Чујте ви моју последњу реч: ви ћете лепо војводу опојати као побожна Хришћанина и добра јунака: Остављам вам да бирате само ово једно од овога двога: или ћете га опојати са вашим костима здравим и читавим, или ћете га опевати оплакујући своје кости изломљене! Ето то вам је! Јесте да је грех, али нека иде тај грех на моју душу! Ја још

једном вас све, у име целе моје дружине, молим опојте нам војводу по закону! Ако видим да се на ваша Хришћанска срца нехришћанска кора ухватила, ех, онда ће мој буздован да ломи ту кору!“

Насмејаше се гласно кнезови и властела. Духовници се згледаху; неки се узеше крстити и шаптати: „Буди Бог с нама! Каква нас беда још снаћи не ће!“ Па онда се збише тешње у гомилу за себе, шапутаху по дуже, па ће онда опет игуман Пајсеј узети реч:

„Кнеже Орловићу! Немој мислити да се ми клањамо твоме буздовану где се не клањамо твојим разлозима и не размекшавамо на твоје молбе. Уздајући се у превелику милост Божју свршићемо ето опело над нашим мртвим војводом, а после ћемо већ чинити метанија и испаштати се. А већ ваља да нећете ни ви заборавити прилога црквама!“

И тако је кнез Градоје на свој начин решио једно незгодно питање.

* * *

Још није било приспело подне а већ све беше спремно за укуп војводе Радича: шатор дигнут, гроб ископан, и тело војводино положено у ковчег на брзу руку од сухих храстових дасака склопљен.

Око тога ковчега, покривена војводским плаштом и шлемом, девет духовника и десети ђакон Јеротије узеше тужним гласом појати погребне песме, читаше и апостол и јеванђеље, појаше опет дивно о таштини славе људске, о пролазности богатства, сјаја и сре-

ће на овоме свету и о стварности и непроменљивости велике милости Божје. Кад чу кнез Градоје да допочеше већ певати и „Придите, последње цјелованије“, онда он положано и свечано приђе први ка ковчегу у коме мртав војвода лежаше. Прекрсти се живо неколико пута, побожно и са светим страхом целива икону, па онда приђе још ближе и загледа се у бледожуто лице младога војводе. Уздахну тешко, пригну се и пољуби га у чело и готово рећи шапну му на ухо: „Поздрави твога оца а мог побратима, и поздрави мога Милана, нека ми се скорим надају!“ Па онда се живо исправи, окрете се нагло, и брзим корацима уђе у гомилу, јер му сузе грунуше низ образе.

Приђоше и сви други кнезови и властела редом, и исцеливаше свога мртваг војводу. Ниједно око није остало без суза. Кнез Вукан плакаше као дете. Кнез Гојко просто паде на прса своје од детињства другу, и кроз гласно ридање нарицаше: „Друже и брате мој! Што нас тако остави? Што прекрати свој млађани живот, кад си могао часно да га проводиш у свакој срећи и слави?!“

Приђе му кнез Градоје и диже га са мртваг војводе.

„Устави се, кнеже Гојко! Стегни срце, синовче мој!“ рече му. „Србадија ће помињати име војводе Радича, кад давно и давно буде поборавила наша имена!“

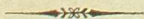
Кад се већ сви изредише на последњем

целивању, кнез Градоје заповеди да се сваки кнез и сваки властелин стави на чело своје чете, да је полаганим кораком проведе гологлаву поред мртвог војводе, да заставници сваку заставу приклоне тако да дотакне плашт и шлем војводин и да се уз то сваки војник прекрсти и викне: „Бог да те прости, војводо, као што ти ми праштамо!“

Прво млади Боривоје проведе Орловићеве људе. Ристивор приклони заставу те јој свилене кићанке целиваху плашт и шлем војводин. Само Ристивор не могаше при том уздржати својих суза, него се заплака, и плакаше још дуго кад већ давно прешао беше гроб војводин.

За све време док војска пролажаше праштајући војводу, кнез Градоје стајаше гологлав и са рукама на прса скрштеним више мртвог војводе, не скидајући својих погледа са лица његова. Беше погружен у некакве тужне и дубоке мисли. Око њега се опет искупише сви кнезови и властела, те сваки баци грудвицу земље у гроб на ковчег војводин рекав искрено и од срца: „Нека ти је лака земља српска!“ Постојаше сви ту гологлави, док се гроб не загрну и дрвена крстача не утврди.

Кнез Градоје тада заповеди да се одмах сва војска спреми за полазак, а кнезове и властелу позва да појашу своје коње и да дођу под један велики брест, који се видео близу друма с ону страну крчме а на путу ка Косову.

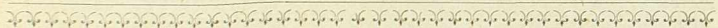
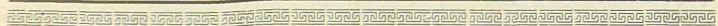
ЧЕТВРТИ ДЕО

На Косову

I

Кнез Градоје на своме Лабуду, а под својом црвеном свиленом заставом, коју Ристивор развио беше изнад њега, чекаше мирно док се не испушише око њега на убојним својим коњима сви кнезови и властела. А кад се сви испушише, онда поче да им говори овако :

„Чули сте последњу заповест нашега војводе. Чули сте да ме је назначио да вам до краја ове војне на место њега старешина будем. Знам добро да је он могао то и друкчије да нареди, јер има међу вама који би по слави свога имена и по крепости свога срца боље од мене могли да војском овом заповедају. Него пред оним непобусаним гробом његовим, и на догледу непобусаног гробља на Косову, ја се без преговора примам тога старешинства. Моја вам је прва заповест: да похитамо да на Косово изиђемо! Ако се пожуримо, стићи ћемо још за видела.“

Зачу се журба као да је поветарац гору заљуљао. Многима се од господе оте узвик, који показиваше како их је заповест кнежева изненадила. Једни се загледаше у гриву својих коња; други се опет погледаху значајним погледима. Кнез Вукан, који по господству свога племена и бејаше најугледнији, узе реч:

„Није ово место, кнеже, нити је прилика, да загледамо је ли војвода могао и друкчије наредити него како је наредио. Али што се не бих устезао да поменем војводи, да нам је он жив и да нам је такву заповест издао, то се не устежем, кнеже, и теби да кажем: Нисмо ми овде на бојишту, нити смо пред непријатељем па да ћутећи примамо заповести твоје, и да по твојој речи летимо, било на десно било на лево, па ма то било и у саму смрт. Свима је нама наше отачаство и наше име подједнако мило. И с тога ја велим да је сада прво на реду да се договоримо шта је право и паметно да се ради, па ћемо после већ лако слушати заповест нашег старешине!“

„Тако је у истини! Тако је!“ привикаше одважно многи од господе са свих страна око кнеза Градоја. Старац се само окреташе са коња и десно и лево, па погледима пуним презривости погледаше у оне, који то тако јуначки викаху.

„Мени се чини, господе,“ узе реч кнез Нинко чак тамо иза гомиле, „мени се чини да војвода рече да нам је кнез Градоје ста-

решина док ова војна траје! Како моја памет сече, ова се војна свршила, и биће најправље и најпаветније да сваки пође најпречим путем своме дому, да тамо дочека вести од Крушевца! После боја копљем у трње!“

„Збиља, кнеже Орловићу!“ прихвати кнез Добромир, „ја не видим што нас зовеш на Косово? Не видим што ћемо сад тамо?! Бој се био, нико га добио није; пао наш цар, пао и њихов цар; тргла се наша војска, тргла се и њихова; нема тамо више ни места ни прилике да се некакво јунаштво покаже! Што ћемо сад тамо!?“

„Ево зашто, кнеже Добромире!“ узе реч кнез Градоје. „Прво зато, што нас је наш Господин Кнез Лазар позвао да на Косово изиђемо. Јесмо се, на нашу несрећу, опознили; али опет боље је и позно да изиђемо него никако! Нека душа Господина Кнеза са небеса види, да смо ми желели да се позиву његову одзовемо, и да смо истина позно, ал' тек опет изишли на Косово! Друго, баш зато што смо се опознили, ми би ваљало босоноги и гологлави као покајници да пређемо Косовим пољем, да потражимо гроб Господина Кнеза, да га сузама нашим прелијемо, и уздасима нашим окадимо, да земљу око њега целивамо, и да њу молимо да нам опрости! Треће, ако је цар Агарјански с војском својом још на Косову, видеће да Србадија има још војске, и да није све на Видов Дан изгинуло; ако није он више на Косову, и ако је истина што је онај рањени јунак чуо

да се он с целом својом војском кренуо на-траг за Дринопољ, биће још пуно дивљих пљачкаша, бесних гусара без вере и без душе, који ће да пљачкају богата села по Косову, да их пале, да секу народ, и младу чељад у робље да одводе. Имаћемо зар прилике да тргнемо мачеве, да одбранимо по коју српску главу, и спасемо по коју душу Хришћанску. А можда би нам срећа јуначка дала да неко од нас, с мачем у руци и погине, те да се олакша грех, којим се о Господина Кнеза огрешисмо! Ето, зар вам то није доста разлога?!“

„Дивно збориш, стари орле од Орлова Града!“ рече кнез Гојко силно раздраган.

„И доиста дивно збориш у заносу свога свагда јуначкога срца!“ прихвати кнез Вукан. „Али, кнеже, ти сам од свих нас овде најбоље знаш, колико је ова наша земља патила и патила и све само зато, што је у њој срце а не памет господар! Дајте, људи, нека једном на збору Србадије памет заузме прво место, а срце друго! Ако паметно и хладно размислимо видећемо на мах, да после свега што се десило има само двоје што се паметно учинити може: или да се разиђемо својим кнежевинама, или да сви, овако заједно пођемо у Крушевац да се тамо нађемо Госпођи Кнегињи Милици и деци њеној!“

„Тако је и никако друкчије!“ повикаше кнезови и властела.

Кнезу Градоју се чело намршти и његове густе веће спуштаху се као да хоће да

му заклоне очи, да не гледају онај покор. Он поћута мало, погнут као да се онај брест на плећа његова свалио. Поцрвене у лицу, шкргутну зубима, па се онда исправи у седлу, и подиже десну руку у вис, да утиша жагор у гомили госпoде.

„Јесте ме чули, господо!“ рече им свечано, „ја сам вам дао заповест; дао сам вам и разлоге за ту заповест, што нисам био дужан давати вам. Бришем сад све моје разлоге. Остављам вам само моју заповест. Ја се из ових стопа крећем за Косово! До Косова се осврнути нећу да видим ко је од вас пошао за мном, а ко није. А на Косову ћу видети колико је правих јунака међу вама!“

И онда кнез Градоје срдито трже к себи златом обложене вођице, окрену свога убојног коња к Југу, ободе га острицама, те Лабуд полете пољем зеленим као да је плава ластавица.

Остадоше госпoда, да се договоре хоће ли поћи за њим или неће.

II

Дуго је кнез Градоје јахао сам. Не хтеде се осврнути да види ко још, осем Боривоја и Ристивора, иде за њим. Али би овда и онда окренуо мало час десно час лево ухо, да боље чује топот од коња који му из далека следоваше. По топоту, који допираше до њега, покушаваше да процени колико коњаника иде за њим. И би му мило, што их очевидно беше по више. И опет се не хте-

де осврнути, да својим очима види колико их је.

Па онда га освојише свакојакe тужне и црне мисли. Под њиховом тежином беше оборио главу на прса, пустио вођице Лабуду, склопио руке на јабуку од седла, саставио калпак с густим веђама својим, седи му се брци изгубили у седој бради, а ова се повила по златним и сребрним плочама од панцера његова. И Лабуд као да осећаше тежину оне тегобе, која се свалила беше на јуначног старца, па и сам корачаше полагаано, сетно и невесело.

И није то била само једна жалост што претишташе срце Градојево. Кад год би помислио да се битка на Косову била без њега, да се изгубила, и да је Кнез Лазар погинуо, стресао би се од ужаса. Чинило му се све то као један тежак и страشان сан. Гледао је да му се отме, и да се разбуди из злосрећног сна у срећнију јаву. Али јава би му, под бледом светлошћу од свитања, показала само — мртвог војводу Радича с малим златним ножем у срцу! Тај би му призор напунио очи сузама, и стегао му срце горком тугом. Па онда би му се мисли отеле на ону господу, којој је кнез Вукан тако речит тумач био. Ускипео би гневом и сам себи говорио: „Е па шта ћеш ти с таквим народом?! Шта може од нас бити, кад ето ни на војни нећемо да слушамо своје старешине, него тражимо да се војвода с војском договара! Шта ли би цар Душан рекао на господску

беседу кнеза Вукана? Шта би рекао?! Не би рекао ни речи, него би га својим рукама дохватио, из седла издигао, па њиме треснуо о ледину да пукне као мехур!“ Па онда узе сам себе да теши. „Него опет нису сви такви. Хвала Богу, и међу млађима има добрих јунака. Шта, зар мој Милан није био јунак? Зар у томе, што млади војвода Радич учини, нема јунаштва?! И овај млади кнез Гојко чини ми се добар јунак? И сви ови што иду за мном, и ако их је кнез Вукан онако паметно одвртао, зар нису и ти људи срца јуначна?!“

Па онда кнез Градоје сави главу к левом рамену, да на своје лево ухо, на које могаше боље чути, послуша топот од коња у војске која му следоваше. Али, на своје велико чудо, не могаше више чути никакав топот у даљини, него само корачање два коња у непосредној близини иза себе, за које је, и не видевши их, знао да су Боривојев Ждрал и Ристиворев Јабучило. Окреташе по више пута час десно час лево ухо к поветарцу, који му дуваше у потиљак; али никако да ухвати ма и најмањи одјек од топота ма и малобројне коњице!

Тек ће мало после да се сети нечега па, никако не осврћући се, викну:

„О, Боривоје, синко!... О, Ристиворе!“

„Ево ме, дедо!“... „Ево мене, господару?“ одазваше се весело млади огранак дома Орловића, и његов верни слуга, па у два три скока истераше своје коње у лево од старога кнеза.

„Помислих да нисте и вас двојица остали да се договарате с кнезом Вуканом о ономе што памет заповеда да се ради!“ рече старац.

„Како би се ми од тебе, дедо, одвајали?“ рече млади унук његов.

„Ако ћеш право,“ прихвати Ристивор, „оно кнез Добромир и кнез Вукан говораху паметно, и никако није друго него онако!“

„Зар и ти знаш шта је паметно?!“ рече кнез подругљиво.

„Веруј и да не знам! Него и ако ми је зазор, баш не могу срцу одолети да те не запитам: шта ћеш на Косову, ти старац један од седамдесет и пет лета, с једним дететом, какав је ето наш млади господар, и са једним лудаком какав сам ето ја?! Друго би било, да је сва војска пошла с тобом! Али пошао један кнез Гојко са својом стотином коњаника, па се и та чета као грудва снега отапала уз пут, отапала, отапала, док се није свела само на десетак људи с којима се кнез Гојко мало час и сам врати!“

„Зар у истини тако?!“ викну старац запрепашћен, па се удари руком о колено. „Зар од онолике војске никога нема да иде за мном на Косово, до ово нејако дете, мој унук, и овај мој слуга?!... Еј, мој царе Душане!... Еј, мој честити Кнеже Лазаре?!... Еј, шта би од тебе, моја Србадијо?!“

И старац покри лице рукама, и заплака се.

Јахали су не зборећи ни речи тако за два до три стреломета. Тада ће Ристивор да

навеже на онај разговор, који поче да се води па се прекиде због велике узбуђености старчеве.

„Све ми звони у ушима паметна реч кнеза Добромира,“ рече. „Шта ћемо на Косово? Бој се био и свршио, војске се тргле, шта ћемо ми сад на Косову?!“

„Додај ми ту моју заставу, да је ја сам понесем?!“ рече стари кнез.

Ристивор га погледа за неколико трену- така мало као збуњен не знајући управо шта то он хоће; али, навикао да се поко- рава, додаде му заставу.

Чим је кнез прими у своје руке, он онда јетко рече Ристивору: „Од овога часа ниси више мој слуга ни мој властеличић! Иди за онима, који се договарају да пронађу памет! Из ових стопа одлази од мене. Није Косово за такве, нит' си ти за Косово! Оно истина и кукавице имају крила, само што орлови лете к сунцу у висине, а кукавице у мрачни шипраг да подмећу своја јаја у туђа гнезда! Полети, кукавицо, у своје јато!“

„Па стани мало, господару, молим те!“ рече збуњен Ристивор, који се препаде ви- дев да му се господар од збиље наљутио.

„Не, не, не!“ викаше старац све срди- тије; „из ових стопа мичи се натраг! Не чекај да те мачем или буздованом погоним!“

Боривој на своме Ждралу, мало иза ста- рога кнеза, даваше очима и рукама знаке Ристивору да се уклони, јер је јасно било да је гнев кнежев истом узео да кипи.

„Жао ми је, господару, што нећеш да ме саслушаш. Али кад ми заповедаш да се одмичем натраг, послушаћу те и у томе као и у свему!“ рече Ристивор смерно и снуждено, и окрену Јабучила натраг путем, којим су мало час прошли.

Кнез пође с Боривојем даље унапред, а сиромаш Ристивор унатраг. Није дуго потрајало а Боривој се окрете да види шта је с Ристивором, па се гласно насмеја.

„Шта ти је, синко, смешно?“ запита кнез попреко.

„Смешно ми је да видим какве муке има Ристивор с Јабучилом! Неће му коњ натраг, него хоће за нама! Он га окреће правцем к Северу а Јабучило после два три корака окреће к Југу! Сиромаш Ристивор! Дедо, што му не опростиш? И ако ти није жао Ристифора, зар ти није жао Јабучила, који ето очевидно жали за нашим друштвом!“

„Жао ми је Јабучила,“ рече кнез; „али што ћу му кад има несрећу да га јаше човек, који мисли да је главно гледати шта је паметно а не шта је јуначно. Мој синко, ако ћемо ми тражити само шта је паметно, најпаметније је чувати своју главу и своју кожу; али онда нема више јунаштва на свету!“

„Ево, Јабучила, вере ми!“ повика Боривоје весело; „ето отказао послушност Ристивору па га насупрот вољи његовој носи к нама!“

„То се теби све тек тако чини, синко мој!“ рече кнез. „У самој ствари то је Ристиворово лукавство. Али мене неће прева-

рити! Натраг!“ викну он, што га грло доношаше, Ристивору, који се доиста напрезаше да окрене коња другим правцем. „Натраг, кад ти кажем!“

Па у срдњи својој кнез дохвати буздован, који му о јабуци седла вишаше, и баци се њиме према Ристивору.

Паде буздован на ледину само један корак на десно од Јабучила.

Ристивор скочи с коња да дигне буздован. Јабучило, осетив се слободан, баци се стражњим ногама у вис па онда весело ржући дојезди сам, без јахача свога, да се стави у равну врсту с кнежевим Лабудом. Сад се и кнез Градоје насмеја, и узе тапкати руком Јабучила по врату, и хвалити га што зна боље од Ристивора којим путем ваља ићи.

„Молим те, дедо!“ рече Боривој, „ако нећеш опростити Ристивору из милости своје према мени, опрости му за љубав Јабучилу!“

И опет се тихо насмеја кнез, и тапкаше Јабучила и тепаше му.

Мало час па Ристивор дође пешице носећи буздован.

„Господару,“ рече он смерно, „ево ти буздован твој! Може ти требати на Косову!“

„Јаши свога коња!“ заповедаше му кнез. „Нај, носи заставу! А више ми немој будаласто помињати памет људи у којих јунаштва нема!“

И пођоше сва тројица напред ка Косову.

III

Пут их поведе уз бистар а поширок један поток, којег обале беху обрасле у густе преплет од купина, дивљих ружа, вињага и леске. Изнад ове зелене а мирисне живе ограде подизале су се високе тополе, дохвативши се глатким сребрнастим својим гранама, као да су се џиновкиње у сребрним оклопима загрлиле чувајући стражу да нико не приђе да чује шта то поток жубором ромори, а још мање да увреба ко се то на сребрној месечини у потоку купа. Слатко је било прелазити том свежом и мирисном хладовином. И доиста је млади Боривоје у својој детињској невиности осећао неописану неку сладост пролазећи туда, сладост која га чудновато подсећаше на часове милине које је као дете на крилу своје добре мајке проводио на тераси од двора, на којој је у хладовини тако често с њиме седела, милујући га у таласима од мириса, које је њихов цвећа пуни перивој слао на терасу до њих.

Али је се сва та лепота и милина онога луга, којим прелажаху, зло слагала са бољом, коју је стари витез у срцу носио. Изгледало му је чудно да српска земља може мирисним дахом да дише, да српски потоци могу сребрним жубором да роморе, као да се ништа необично десило није, као да кнез погинуо није, као да, пре само два дана, није била велика и крвава јадна погибија! Ова ведрина природе као да се гласно смејала ономе тешком облаку, који се над душом старога кнеза натклопо био!

Изиђоше на једну чистину, с које се видело како је тамо, преко потока Западу, пукла равнина застрвена зрелим класјем јечмовим. Угледаше многе жетеоце и жетелице; прионули били у дугим редовима по њиви; пригибљу се ниско по класју и светлуцавим срповима жњу зреле јечмове.

„Да станемо, дедо, за који часак овде, да поодморимо своје коње, и да послушамо како моба дивно пева!“ рече Боривоје у невиности свога срца.

„Како?!“ запита старац силно изненађен, па уставу Лабуда. „Шта рече ти то, синко? Зар певају?!“

Саставив своје густе веће, невесело окреташе најпре једно па друго ухо, не би ли и сам чуо, да ли доиста може неко да има у Србадији коме је до певања! Као да не могаше ништа чути од жубора бистре воде по шареном шљунку, и од шуштања пове-тарца кроз грање и лишће од дивљих ружа и зелене леске.

„Зар доиста певају?!“ питаше старац по ново, погледајући у очи час своје унују а час Ристивору.

„Па певају, дакако!“ рече Ристивор. „Кад си ти још видео, да моба загази оштрим српљем у зрео јечам, а да млада момчад и девојчад не пусте, да им јасна грла одјекну веселим песмама? Ти знаш да моба може да ради пре и без бела хлеба и без рујна вина, а не може без веселе песме!“

„Но знају ти сиромаси за погибију

нашу!“ рече кнез Градоје поуздано. „Не би тај јадан народ данас запевао, да зна шта је било на Косову! Слушај, синко Ристиворе! Прегази поток, пожуре се међу жетеоце, кажи им: била се на Видов Дан велика битка, српска је војска јуначки изгинула, српски је цар Лазар јуначки пао! То им кажи и ништа више!“

Продера Ристивор својим коњем кроз цбуње и шибље, прегази поток, окрену копље своје наопако, да сељани, чим га угледају, узму нагађати, да се нека несрећа десила. Полаганим, и готово рећи свечаним, кораком свога коња упутио се беше к једином храсту на ивици од њиве, под којим је угледао неколике старије људе.

Мало за тим па стари кнез виде како људи неки потрчаше на неколико страна и махаху рукама жетеоцима и жетелицама. Млади Боривоје чу како се довикиваху и дозиваху, и како се певање пресече као оштрим ножем. Обојица видеше јасно како са свих страна жетеоци и жетелице потрчаше к оном храсту, како се сва моба искупи око Ристивора, како, кад овај скиде свој калпак, сви мушкарци скидоше своје шубарице и сукнене капе, па гологлави слушаху што им он нешто говораше. Није дуго потрајало па сељани и сељанке журно покупише српове, и виле и грабље, покупише zdeље и чутуре, запрегоше волове у кола и пођоше с њиве сви у гомили, као да је од један пут сунце зашло и ноћ настала! Боривоје рече своме

деду: „Ето лепо чујем како жене почеше запевати и нарицати!“

Кад стиже Ристивор, кнез га запита: „Шта веле?“

„Шта ће да веле?! Не веле ништа! Старци се грувају рукама у прса, момчадија занемела, а од женскадије нека рони сузе без нарицања, а по нека нариче без суза!... Ено видиш, одоше сви у село. Нико ти не оста на њиви, до оно неколико враних гавранова! Мал' не заборавих: старац један, који је ваљада старешина задруге ако није старешина села, рече ми: „Кажи господину кнезу: хвала му што те посла, те нам каза да не грешимо душу песмом у дан, у који ваља да кукамо!“

„Знао сам“, прихвати кнез, „знао сам да ће тако бити!“

И онда се кренуше даље, сва тројица тужни невесели.

На подножју једнога виса сјахали су били да коњима својима облакшају, и пођоше уз брдо пешице. Стари би кнез уз пут овда и онда помиловао свога Лабуда, потапкао га по гриви и по врату, и проговорио би му у кратким реченицама, као да му је то пријатељ који разуме све што му он каже, само што се нѐм родио те не може да одговара!

Лабуд би овда и онда некако замишљено погледао у свога господара, и фркнуо би узастопце по неколико пута. Стари би га кнез онда опет потапкао па задовољно и осмехујући се проговорио:

„Ха, ... стари борче... верни мој Лабуде!... Погађаш куда полазимо, је ли?!“

Лабуд би опет фркнуо, погнуо мало врат, и покушао да уснама полагаано дохвати крај од доламе старога кнеза, као да захвалан хоће да целива скут свога господара.

„Право ти је?... Како да ти није право!... Еј, кад би сви они, који се уз пуне пехаре својим јунаштвом хвале, имали твоје јуначко срце, мој Лабуде, мој верни друже!“

„Дедо“, узне реч Боривој; „кад твој Лабуд зна куда полазимо, зар није право да и ја и Ристивор то знамо?!“

„Куда полазимо?“ понови кнез питање свога унука. „Мој синко, ми полазимо куда нас образ јуначки зове а воља Божја води!... Полазимо, ако Бог да, у покајање, .. из покајања у опроштај, .. из опроштаја у славан живот!“

„Нисам видовит, као Лабуд твој;“ прихвати смерно, али нешто као и невесело, Ристивор; „него опет рекао бих да се у тај твој славни живот само кроз погибију улази!“

„За јунака погибије нема!... Има смрти,“ ... рече кнез мирно и поуздано.

У том изиђоше на сами врх брда.

Наша три Србина оставише се у исти мах, као да им онај живахни поветарац, који им запири у лице, донесе од некуд заповест „Стој!“ Застаде им реч у грлу и дах у грудима, све са лепоте призора који им се изненадно указа. Пукла равница докле око допире. По њивама и ливадама пала танка маглица као велики свилени вео обојен бле-

дом љубичицом. Источно се небо наслонило на плаве планине, па их пушта да се преливају на модру перунику. Сунце се на Западу спуштало у таласе од растопљеног злата и пурпура. Милина је било погледати на ову слогу од топлих и нежних боја и мирне свечаности.

Млади Орловић не могаше а да не ускликне:

„Косово!... Та то је Косово!... Ај како је дивно!“

Стари кнез мљком замукао, па се загледао у далеке даљине.

Ристивор отворио и очи и уста, забле-нуо се у нешто, чисто се скаменио.

По дужем ћутању проговориће кнез: „Ето вам, децо, највећа и најлепша црква у васиони Бога Саваота!“

„Јели мислиш цркву Грачаницу?“ запита Ристивор безазлено.

„Какву Грачаницу?!“ прихвати кнез. „Не мислим ја цркву коју су људске руке гради-ле, него цркву коју је сам Бог саградио! Зар не видиш ово велико и дивно кубе, које је Бог наместио над Косовом? Зар то поље, које се прелива час у плаво а час у румено, није као патос од шареног мрамора, и зар нису српски јунаци, гинући за свету веру Хришћанску, крвљу својом посветили ту цркву на славу Божју?!“

„А ја мишљах“ рече Ристивор, „ти поми-њеш дивну Грачаницу, које ено у дну Косова како се бели као пехар од белог мрамора!“

„Где је?“ ушита живо стари кнез, и наднесе десну руку над обрве своје, да као поштри очи да боље виде.

„Ено је!“ рече Ристивор, па пружи руку правцем к Југоистоку. „Ето гледај само право по мојој руци.“

Узалуд се стари кнез пригибаше час с једне час с друге стране око Ристивора, и узалуд по правцу руке његове напрезаше своје старачке очи да продре што дубље у сиву даљину!

„Ено!“ викну сад живо Боривој, „ено како сунце сијну о златни крст! Ено, дедо, погледај! Овамо, овамо, погледај право по мојој руци!“

Старац остави Ристивора па по руци Боривојевој тражаше неће ли где у даљини увребати одблесак сунца о златни крст на Грачаници.

„Еј мој Градоје!“ говораше тихо сам себи; — „бадава, баш као да си почео да стариш! И није друго, кад те ето очи издају!“

„Али, молим те, дедо, погледај само у овом правцу! Зар не видиш како се светлуца крст као да је од жеравице!“ викаше Боривој сав усхићен.

„Ха, ето, синко, сад га видех! Јест, видим га сад!“ закликта стари кнез радостан.

Али радостан беше само за неколико тренутака, па се онда ућута и снужди. Замишљен гледаше у светлу звездицу у којој крст на цркви трепташе. Стојаше ту као да је од камена па укопан. Очи му се напунише суза.

„Децо!“ прозбори он свечано. „Децо! Она звезда тамо трепти над непобусаним гробом честитога цара нашег. Она црква тамо сад је два пута света и пред небом и на земљи! Ми гледамо одавде цркву, у којој је гроб нашега Господина Кнеза Лазара; а може бити она звезда тамо није друго него света душа његова, која оданде на нас тројицу овде гледа! Да скинемо калпаке, и да клекнемо!“

И онда старац скиде калпак, обеси га о јабуку од седла, а сам се полагао спусти на колена. Прекрсти се неколико пута. Пружи се и паде на прсте од руку својих, и метаниса три пута. И кад трећу метанију начини, не диже се, — повијен по земљи, гледајући у земљу као да не сме да подигне очи према Грачаници, — узе да говори на глас:

„Опрости нам, Господине Кнеже! Опрости нам, и витешки царе наш!... Опрости моме унуку, јер дете није криво што не стиже на Косово, да те верно послужи!... Опрости моме слози Ристивору, јер служећи мене изгуби славу да тебе послужи!..... Опрости и мени, некада твоме верном другу а сада твоме старим слози! Авај жалости моје!... Једва сад да смем о себи казати да сам верна слуга твоја! Како да смем кад ето не стигох да се поред тебе и за тебе борим!... Шта ћеш?! Несрећа је наша тако хтела!..... Мученик си био за живота свога — јер ко може да носи круну овак-

вог народа какав смо ми, а да није мученик овога света?! Али од свих мука, на које те живог метасмо, чини ми се, најстрашнија је што ти дадосмо да у последњим својим часовима на овоме свету помишљаш: како је мало верних људи у народу, који си ти толико љубио, и за који гинеш! Опрости нам, Господару, опрости нам; јер и ако јесмо људи без добре среће, нисмо људи без вернога срца! Опрости нам!“

И онда се диже, прекрсти се и намести свој калпак. Лице му се чисто разведрило, као да му се један велики терет с душе скинуо.

„Сад ћемо, децо, у име Божје, да наставимо пут!“ рече Боривоју и Ристивору. „Него не можемо још у Грачаницу. Не можемо прићи ка гробу Господина Кнеза овако непокајани!“

И појаше коње, и пођоше полаганим кораком низ брдо, а правцем к једном ступу од дима и пламена, који се на источној страни Косова видео.

V

Било је већ дубоко у ноћ кад се кнез Градоје од Орлова Града устави под једним гранатим стогодишњим храстом на ивици једне полупрокрчене старе шуме. Према тој шуми поље се полагано уздизаше к другој једној шумарици, која се као зелен венац повијаше по челу те косине. Дуж тога венца и одмах испод њега беху неколики редови шаторова.

Стари кнез подуже погледаше к тим шаторовима, као да је оком мерио колико су далеко од храста, под који се зауставио био, па се онда окрете Ристивору:

„Можеш ли поуздано да распознаш јесу ли то тамо турски шаторови?!“

„Рекао бих да су турски; али не смео ти, на сигурно рећи док им се не бих ближе прикучио!“ одговори Ристивор.

„Нека, сад нема!“ прихвати старац; „биће и за то времена. Још није пола ноћи. Да сјашемо овде, да се прихватимо хлеба и мало вина ако га још у твојој чутури има. Да одморимо и себе и коње до пред зору!“

Тако и учинише. Одседлаше и распасаше коње, простреше црвене сукнене плаштове по сухој земљи испод онога грма, у врх плаштева, а уза сами грм наместише седла, како ће им као узглавњаци послужити. Сва тројица беху уморни. Млади се Боривој пружи по своје плашту, обори седло рукама својим и на мах заспа. А кнез Градоје седе с Ристивором те се најпре прихватише беле погаче и руменога вина, па онда старац рече:

„Синко Ристиворе, ја ћу мало да отпочинем, а ти будан чувај стражу, да Турци не би на нас успаване нагазили. Него, ако бих се успавао, буди ме и не жали ме, чим видиш да она велика звездана кола на небу клизају к Западу!“

И старац се пружи по своје плашту поред свог унука, и склопи очи. Осећаше умор у костима и на очним поклопцима; али

не беше умора у срцу његову. Једна мисао витлала је другу, онако како се зрикавци, у високој трави око оног храста, жустро гањаху и надметаху непрекидним и све то бржим и бржим зрикањем. Још су звездана кола стојала високо изнад Запада, кад се старац диже па рече Ристивору:

„На тебе је сад ред, синко! Пружи се па спавај и одмори се, а ја ћу сад већ стражу чувати!“

Ристивор бејаше доиста уморан. Без речи прекрсти се и пружи по свом плашту. И није дуго трајало па се неуморљиви зрикавци ућуташе запрепашћени, јер им се учини да чују рикање једног џина. Ристивор заспа као заклан и ркаше громко. Одмах у самом почетку стари кнез збораше тихо у два маха „Лакше, Ристиворе, лакше! Бојим се рком својом пробудићеш Турке!“ Али у залуд!

Кад је већ почело да свиће, стари кнез продрма Ристивора и Боривоја: „Устајте, децо, у име Божје и у добри час!“

Ристивор скочи на ноге, протре мало очи, преви се и дубоко поклони кнезу па смерно рече:

„Добро ти јутро и добра срећа, господару!“

„Добро ти јутро и добра срећа, дедо!“ рече ведро и весело Боривој и, устав хитро, смерно приђу к руци старчевој. „Да знаш како слатко сновилах да смо у Орлову! Као враћамо се, па нас народ дочекује с певањем, а поп Каритон, у одежди кропи нас китом

босиока. И тек ми мати приђе да ме загрли, а ти ме пробуди!“

„Нека да Бог да би ти се санак убрзо и испунио! А сад пођите у десно; тамо, видите, иза оних топола има бистар поток, на коме сам се ја већ умио и Богу помолио. Идите те се умијте и ви, и Богу помолите; па онда напојте коње, оседлајте их и за пут припремите, па дођите да се још једном заједнички мало заложимо!“

Тако им заповедаше кнез, те њих двојица пођоше одмах да учине како им рече.

Није дуго потрајало па се њих двојица вратише водећи за собом сва три коња оседлана. Нађоше кнеза где стоји пред грмом, а загледао се био у шаторове турске на оној коси према њему. У бледој светлости од свитања лепо се могаху видети и коњи и гомиле људи у стану турском. Лепо се могло распознати пред великим једним зеленим шатором у земљу побијено високо копље, о коме вишаху три коњска репа.

Старац најпре узе сам да прегледа како је сваки коњ оседлан, и нареди да Ристивор мало боље притегне пџас у Боривојева Ждрала. Кад се то сврши, кнез Градоје рече својој малој дружини:

„Ходите, помозите ми да пребројимо шаторове турске, не би ли сигурније рачун ухватили, колико ће бити тамо турске војске! Ја колико пута бројох, сваки ми пут све друкчије излази!“

Узеше сад сва тројица да броје. Бори-вој беше први да викне: „Равно педесет!“

„И јесте управ педесет!“ прихвати и Ристивор живо.

„Педесет шаторова, по четири војника под сваким, то је свега две стотине војника!“ рачунаше полагаано кнез Градоје.

„Зар свега двеста војника?!“ запита Ристивор изненађен. „Вере ми се вараш, господару! Ево да бројимо коње, па ако не изиђе најмање четири стотине, онда ја окат да идем у слепце, а да не пратим таквог господара!“

„Та већ све ми је једно!“ рече старац; „и двеста није мало, а и четири стотине није много! Него да се прво сад прихватимо мало хлеба!“

Седоше опет под грм. Старац разложи онај део погаче што се још нађе у шареници Ристоворовој, и подели га на три комада. Свој комад подели са својим коњем. Храњећи Лабуда шапуташе му нешто што Бори-вој и Ристивор не могоше разабрати. Лабуд је разумео свога господара, јер подиже главу високо према турском стану, рашири уздрх-тале ноздрве, као да жуди да посрче сав онај свежи поветарац што отуда струјаше, зајрза и узе десном копитом копати ледину.

„Е сад, децо моја!“ узе старац да говори озбиљно и са очевидним узбуђењем, „ево је приспео час да се растајемо! Хвала вама, који ме допратисте догде! Сад се Бори-воје, синко мој, врати у Орлов Град к мајци својој. Ристиворе, да пратиш свога

младог господара, и да га чуваш, и да га предаш здрава у руке госпођи. Појашите, децо, и нека вам је срећан пут, нека вас Божји благослов прати, и нека вам је свети Јован свагда на помоћи!“

„А ти, дедо?!“ запита млади Боривој пун чуда.

„Ех, синко, ја ћу...“ одговори кнез Градоје, затежући очевидно у забуну шта да каже, „ја ћу, ако Бог да, у небески град Јерусалим на покајање!“

„Па да пођемо и ми с тобом, дедо!“ рече Боривој.

„А то не може!“ прихвати живо кнез. „Пут у небески Јерусалим води право уз ону косу и кроз турску војску, и ко зна још кроз колике беде и невоље! Сам могу и проћи куд сам намерио, а с вама двојицом теже је то. А после, дете моје, видиш и сам како су чудна и мучна времена настала, ваљаће да се нађе мушка глава на старом гнезду Орловића!“

„Само те слушам шта и како говориш, господару!“ узме реч Ристивор озбиљно а не без горчине. „Слушам те па велим себи како су доиста чудна и мучна времена настала кад је ето и старом орлу од Орлова Града невоља, да своје мисли савија и завија свакојако! И ако је младост готово што и лудост, опет немој мислити да ја не видим шта си и куд си наумио? Кад ти ја само из далека напоменух да би добро било, да се и ми као и други паметни људи вратимо дома, ти

си се срдио на ме. Сигурно си имао право што си се срдио. Него ми је сад двојином чудно, како можеш да од мене тражиш да те овде на догледу турске војске оставим сама! Слушао сам те свагда и у свему ево девет година, али данас тебе послушати не ћу. Млади кнежевић може наћи пута у Орлов Град и без Ристивора, а ја сам се заветовао госпођи кнегињи да те жив оставити нећу!“

Узе стари кнез да се крсти запрепашћен.

„Ваистину насташе последња времена, кад се једна слуга буни против господара свога!“ рече он; па онда настави срдито: „Јес' чуо ти... не можеш ти да радиш како се теби прохтева, него како ти се заповеда! Ти ћеш да пратиш кнежевића ево одавде од овога грма па до у Орлово. Јеси ли ме разумео?!“

И стари кнез шкргутну зубима и севну очима.

„Опрости ми, дедо!“ упаде у реч Боровој. „Ристивор би, као добра и верна слуга тебе и послушао; али кога ће он да прати у Орлово ако ја не усхтем без тебе у Орлово?!“

„Како?... Ако не усхтеш без мене у Орлово?!“ прихвати старац све већма запрепашћен и збуњен. „Како то!!... Јесте ли се ви двојица јутрос избезумили, те не слушате заповести свога старијега?“

„Не можемо ми тебе, на догледу турске војске, оставити сама! Не можемо се ми без тебе враћати! Шта би и мени и Ристивору

моја мајка рекла!?" говораше Боривој мирно, али му се пламен просу по образу.

„О, буди Бог с нама!“ рече у највећем чуду стари кнез па се прекрсти. „Е сад... шта ћемо сад?!“

„Шта ћемо?!“ прихвати Ристивор. „Ево шта: што ти то и ми!“

„Не можете ви што и ја, и не требате ви што и ја!“ рече кнез Градоје. „Ја ћу да загазим у турску војску, да је питам: што не дочека да сва српска војска на Косово стигне, него мучки нападе кнеза док тек с половином српске војске стојаше!“

„Ако ти загазиш у турску војску, загазићемо и ми, па већ како нам Бог да!“ рече млади Боривој гласом устрепетаним.

„Ето, веруј ми, слутио сам да ће тако да буде!“ говораше Ристивор мирно. „Сад што је ту је. Само једно знај, господару: не ћеш ти мене данас отерати од себе ни мачем, ни буздованом, а камо ли љутом заповешћу! Млади кнежевић нека се врати, и треба да се врати!“

„Како то сад говориш, Ристиворе?!“ прекиде га готово срдитим гласом Боривој. „Чујеш, дедо! Ако ћеш да гинеш ти, и ми ћемо да гинемо с тобом; ако ће неко да се враћа, да се враћамо сви; ако ће неко да бега, да бегамо сви!“

„Да бегамо?!“ цикну старац, па подиже обе руке у вис запрепашћен. „Да бегамо?!... Ко да бега!... Зар ми да бегамо?! Зар Орловићи од пет стотина година свагда ишли

напред а данас на Косову да бегāju? А, мој синко, да грдну ли реч рече!,... Овамо!... У седла! На коње!... Напред!“

И старац скочи, и већ се дохвати Лабуду за седло, и већ метну леву ногу у сребрну широку подножицу, па се онда устави, јер се нечему беше присетио.

„Чекајте, мало!“ рече. „До Турака допрећемо живи, али мучно ћемо живи кроз њих пројахати. Него да се најпре опростимо! Оди, синко!“

Рекав то стари кнез пружи своју десницу да му је унук пољуби, па онда и сам загри Боривоја, пољуби га у леви па у десни образ и рече му: „Нека ти је, синко, просто од мене! И нека су ти и данас и свагда Бог и свети Јован на помоћи!“

Грунуше Боривоју крупне сузе низ бледе образе.

Сад приђе смерно и Ристивор. Гологлав дубоко се поклони пред старцем, па, савив руке на прса с погнутом главом, узе да говори:

„Опрости ми, добри и мили господару!... Много сам те пута расрдио... много пута не послужио како је требало послужити... опраштај ме по великој твојој доброту! И нека теби за твоју господску милост према мени сиромашу, Бог на небесима велику милост поклони!“

Старац му мету своју десну руку на главу, као да га благосиље. „Нека ти је просто, синко Ристиворе!“ рече му, па кад се Ристивор подиже, пољубив му руку по други

пут, кнез му шапутом рече: „Иди, моли и младог господара да ти опрости!“

Старац се понашаше као да он једини онде нема ни од кога смртог какав опрштај да тражи.

Ристивор приђе к руци младог Боривоја, али му је овај не даде, него загрли Ристивора, пољуби га и у један и у други образ па, грцајући од суза, рече: „Ја теби, добри наш Ристиворе, немам шта да праштам, него опрости ти мени!“

„Сад још једно, децо моја!“ рече кнез. „Да узмемо по један залагај хлеба и по један гутљај вина нека нам је то у овај час Свето Причешће, да би нас Спаситељ Господ Исус Христос на небу примио као своје, увео у царство Божје, и наместио нас у ономе крају раја где су Косовски јунаци с Господином Кнезом!“

И кад се сва тројица смерно причестише, онда кнез Градоје, ведар и готово весео, громким гласом викну:

„Јунаци! У седла! Напред!“

И док се два пута само оком тренуло, три коњика, три Србина испадосше испод грма на чисто поље, и најпре ходом па онда лаким трком пођосше уз ону косу, на вису које је лежао турски стан.

„Разви моју заставу!“ беше последња заповест Кнеза Градоја служи своје Ристивору.

VI

Већ је било сасвим свануло.

У турском стану удараше се у бубањ и видело се живо кретање. Мало час па је неколико стотина коњаника стало у редове испред шаторова, мирно и у највећој тишини очекујући нешто. Није дуго трајало, па из великог зеленог шатора, пред којим високо копље с коњским реповима побијено беше, изиђе висок и личан човек, у долами од црвене чохе богато златом извезене, са свиленом чалмом на глави и нојевим перјем на чалми. Узјаха арапског једног белог коња, дивно опремљеног у ките и кићанке и узице од црвеног свиленог конца, и прође полаганим и таласастим кроком поред војника, који му јутарњи његов поздрав живим и сложним ускликом отпоздрављаху. Дошав до на крај левоме крилу, окрете коња, да још једном поред војске своје а к десном крилу прође, кад се од један пут окрете и погледа к пољу, којим су три Србина право к његовој војсци јездила.

Мало час па се од турске војске одвоји једна четица од седам коњаника, који пођоше низ зелену косу у сретање тројици Срба. Није та четица одмакла стотину корачаја а од војске се одвоји друга чета од четрнаест коњаника, па пође полагано у корак за оном првом. И тек да је и она одмакла била за стотину корачаја, а одвоји се и трећа чета од двадесет и једног коњаника и пође за оним двома.

Заповедник Турака даде заповест те се редови коњаника који стојаху иза оних у првоме реду, развише у два крила и десно и лево, и повише у полумесец у средини којег стојаше као звезда сам заповедник на своме красном арапском бељцу. Тако је сад сваки војник турске војске могао добро да види шта бива на тихој зеленој косини на којој се три Србина и прва чета од седам Турака сусретаху.

Кад већ стигоше једно према другом на својих двадесет корачаја, Турци се уставеше, и њихов вођ викну јасним гласом:

„Стан’те мало, незнане делије! Обрните копља к земљи и казујте: ко сте, откуда сте, којим послом овуда нагосте?!“

Стари кнез нешто рече својима, па потера Лабуда напред. За њим јахаше Боривој, за Боривојем Ристивор.

„Ми смо Срби од Орлова Града. Не стигосмо да гинемо уз нашега честитог Кнеза; није позно да за њ данас изгинемо!“ говораше на глас стари кнез Градоје.

„Стани, море!... ни корака напред!“ викну жустро и срдито Турчин. „Не будал’те но се предајите!“

„Само душе наше предајемо Богу нашем! Вама, погана веро Агарјанска, ево шта дајемо!“

Па се старац баци копљем у гомилу Турака, сукну мач из корица и не осврћући се викну: „Напред, децо, за крст часни и веру Хришћанску!“

Лабуд зајза дугим врџском као да клик-

ће, па полете на чету Турака. Турци не могаху да верују очима својима, беху се чисто скаменили за неколико тренутака, док не звизну мач Градојев посред лица турског четовође, па онда и лево и десно, и лево и десно, док се не распршта прва чета као плева коју је вихор дохватио.

У томе часу брзим кроком стизаше друга чета. Њен вођ, с голом кривом сабљом у десници, викаше громогласно :

„Предајте се, махните делије! Предајте се, не гините лудо!“

„Коме да се предајемо?“ викаше старац. „Зар вама, који не смедосте дочекати да се српска војска сза искупи? Зар вама, који издајама освајате а не јунаштвом?! Ево да видите ко су Срби и стари и млади!“

„Да видите ко су Срби, и стари и млади!“ одјекиваше Ристивор своме господару, па својим копљем устави бесног једног црног Арапина, који се с високо уздигнутом кривом сабљом залетео био на старог кнеза.

„Не бој се, дедо, за мене!“ викаше Боривој; „не ћу ја тебе данас на Косову посрамити!“ Па млади унук Градојев удараше хитро мачем по Турцима и лево и десно.

„Тако, синко! Нека виде да се ни деца српска не боје Турака!“ одговараше с правом радошћу стари кнез баш у тренутку у коме се његов мач преби ударцем о криву једну сабљу која склизну те га обрани по мишици. Кнез дохвати свој буздован па њиме растера Турке око себе.

„Их, погана веро Агарјанска!“ цикну Ристивор кад га оштриц турске сабље дохвати по левој плећки.

„Дедо!“ викаше силно раздраган млади Боривој! „Дедо! ево добих прву рану!“

„Нека ти је срећно, синко! Нека ти је срећно!“ усклицаваше кнез Градоје борећи се с читавом једном четом која га стезаше све тешње као да је добила заповест да га жива зароби.

По зеленој ледини лежало је овде онде пет тешко рањених Турака, а бар толико их је понело лаке ране. После неколико тренутака борбе па се, на једну значку бубњем озго из стана, остаци од оне друге чете распршташе, сваки њен коњаник, који оста жив, ободе коња да у бесном трку зађе за ону трећу чету, која полагањим кроком јежђаше к тројици Срба у крв обливених.

На заповест свога вођа ова се трећа чета растави у три четице у свакој по седедам коњаника, те док једна наваљиваше на Србе с лица, друге две зађоше им с левог и десног бока. У тренућу ока бише три Србина опкољена Турцима са свих страна.

„Предајите се, људи! Видимо, јесте јунаци! Предајите се нама јунацима, који смо пријатељи јунака! Предајте се, море, не гините лудо!“ Тако довикиваху Турци са више страна.

„Зар би ми били српски јунаци, да вам се живи предајемо?!“ одговараше стари кнез, па се мачем, који му Ристивор додаде, залете

на најближе Турке. Пет сабаља се склопише над главом његовом, и опет се расклопише под витлањем мача кнежева, да се по ново склопе и да му и рамена и мишице и плећа и јуначка прса дохватају.

Турци их раздвојише и сваког од њих опколеше, позивљући их једнако са истинским дивљењем и жаљењем, да се предаду.

„Јеси ли ми, господару, још у животу!“ викаше Ристивор, огледајући да буздованом својим пробије себи пут ка гомили која му се око господара склептала.

Али се глас старчев сад већ више није чуо.

„Дедо! . . . Ристиворе! Јесте ли још у животу?!“ питаше сиромаш млади Боривој, промуклим гласом, крвав по лицу, стегнут сад већ гомилом једном тако, да не могаше више ни коњем крочити, ни мачем завитлати.

Али се ни стари кнез ни Ристивор не одазиваху.

„Пали су и један и други!“ викнуше му неки Турци.

„Ох, мој добри дедо! . . . Ох, мој Ристиворе!“ промуца Боривој, пребледе као крпа и паде с коња као мртав.

Многи су коњи јурили пољем без јахача, престрављени и чисто подивљали. Лабуд стојаше као укопан поред свога господара, који у тешким ранама лежаше на крвавој ледини обнесвешћен.

Турци одјаше од коња па се искупише око рањених Срба. О Ристивору мишљаху да је мртав, али не бејашу још сигурни.

Боривој је лежао у несвести, али су му ране лаке биле.

Дође заповест од Алај Бега, да Турци на својим рукама донесу под његов шатор сва три Србина јунака, било да су мртви било да су само рањени.

VII

Већ је подне превалило, а турска војска једног Санџак-Бега још једнако стоји на оној тихој западној падини Голеша на којој је синоћ замркнула и јутрос осванула.

Гомила Турака искупила се пред зеленим шатором Санџак-Беговим и око њега. Наслонио се друг другу на рамена, па ако ко што и проговори, проговара то шапутом. Као да са неким страхом и поштовањем очекују да се нешто збуди.

Под шатором стојао је прав као бор, а у злато и скрлет одевен Санџак-Бег, заповедник ове турске војске, окружен неколицином својих доглавника у кафтанима од црвене и од зелене вунене тканине. Не говорећи ни речи, свечаном мирноћом гледаху у два рањеника, једног старца и једнога младог дечка, који на меканим персијским простиркама лежаху у шатору.

Дечку томе повезана је била глава и мишица десна танким белим платном. Старцу нису ране привезали; скинули су му панцир, размакли му прсник те обнажили прса да му облакшају дихање. Старац је с муком дихао; по некад је изгледало да је и престао

дихати, али би се онда опет прса надимала, и под убрзаним куцањем срца убрзано дизала и спуштала. Овда и онда нешто би неразговорно прозборио; али је очевидно више у бунилу него разборно говорио. Рањени дечко био се придигао и на леву руку ослонио, па кроз сузе у очима гледао непомично у старог рањеника, и напрезао се да не изгуби ни најтиши шапат са усана његових.

Опазише како старац узме дихати равномерноје и мирније и како отвори очи, и како погледе своје заустављаше на свакоме од присутних Турака, као да се труди да се сети где их је пре једном приликом видео. И још опазише како прстима леве руке тражаше нешто о левоме своме бедру.

„Мач! . . . . Где је мој мач, Ристиворе!“ прозбори старац тихо.

„Запојте га вином!“ заповеди Санџак-Бег својима.

Приђоше неколико њих Турака, подигоше полагаано старчеву главу и прса, подупреше га гужвом од простирака и свакојаким тканина што се под богатим шатором нађоше и запојише га мирисном малвасијом.

Старом се јунаку загреја срце добрим вином, те дође к себи и погледа бистрим погледима око себе.

„Је л' жив мој унук?!“ запита.

„Ето ти га поред тебе! За њ се не брини! Лаке су му ране!“

„Нека су ти сретне прве ране, синко! Колико их имаш?“ питаше старац.

„Три, дедо!“ рече Боривој.

„Зар само три?“ запита кнез Градоје, очевидно незадовољен у својим очекивањима.

„Зар је мало три ране за једнога дечка у првоне боју његову?!“ прихвати Санџак-Бег некако свечаним гласом, у коме је дрхтао тих прекор староме, са три ране незадовољноме кнезу. „Не би ни тога било, јер ниједноме се од мојих јунака није прохтевало да се на једно дете сабљом залеће. Али не могоше му мача из руку избити, док га мало по мишици, и по рамену и по глави не окрзнуше!“

„А мој слуга Ристивор?“ питаше кнез па брижним погледом прелеташе све кутове од шатора.

„Твој слуга није постидео свога господара!“ рече Санџак-Бег. „Жив се предавао није, пао је покривен грдним ранама!“

„Колико је рана стекао?!“ питаше кнез као да је реч о тековини некаквога великога блага.

Санџак-Бег се окрете својим људима па с њима нешто разговараше турским језиком.

„Ево моји људи кажу,“ настави Бег говорити кнезу, „моји људи кажу набројили су на њему двадесет и три ране!“

„Двадесет и три ране!“ понављаше старац подигнув очи у вис, као да мери колико то на вази јунаштва вреди. „Двадесет и три ране?! Па добро је, синко Ристиворе! . . . Је ли још жив? . . . Ил' је под ранама умро?“

питаше кнез, па се загледа у свога унука, који се сав тресаше од плача.

„Издахнуо је на рукама мојих јунака, док га ношаху овамо к мени под шатор!“ причаше Бег.

„Е, Бог да те прости, синко Ристиворе! Бог да те прости!“ понављаше стари кнез тихо, а очевидно дубоко ганут.

„Пре него ће издахнути,“ настављаше Санџак-Бег своје причање, „замолио је моје људе: „Тако вам јуначке среће, оставите ми струк босиљка, који ћете наћи под мојим панциром на срцу моме, и сахраните ме испод ногу мога господара, јер хоћу да сам му и у гробу верни слуга његов!“ Ето смо људи тврда срца, али се за твојим слугом заплакасмо!“

„Бог да те прости, синко Ристиворе, Бог да те прости!“ шапуташе старац неколико пута, па се онда пусти у некакве дубоке мисли, не скидајући погледе своје са красног лица личнога и господственога Санџак-Бега.

Па онда узео полагано, овде и онде застајући и запињући, да говори Санџак-Бегу:

„Јуначе, све ми се чини да ниси Агарјанског рода, све да и јеси Агарјанске вере. Али нека си баш и Агарјанин, видим те јеси господин и јеси јунак. Ето те заклињем твојим господством и твојим јунаштвом, учини ми што ћу да те молим: Сахрани мога слугу Ристивора с десне стране поред мене, нека сви јунаци, који поред наших гробова буду

пролазили, виде, да је мој верни слуга мени моје десно крило био!“

„Твој је слуга јуначки заслужио, да му толику пошту чиниш!“ рече Санџак-Бег. „Ако ти је записано да од ових рана умреш, учинићу ти како ето желиш. Него имам сад и ја тебе да запитам за нешто!“

Па онда Санџак-Бег извади из свиленог паса свога белу и као паучина танку свилу завијену једну као колајну о златном ланцу. На једној страни колајне у дивном емаљу је била израђена допрсна слика госпође Мандалене.

„Погледај у ову слику!“ настави Санџак-Бег поднесав је пред очи старога кнеза. „Нађосмо је о врату а испод свиленог на-прсника у тога младога јунака до тебе. Кажи ми право, јуначе, тако ти среће јуначке, није ли ово слика Мандалене, кћери војводе Новака, жене кнеза Милана Орловића од Орлова Града, и ако јесте — онда . . . ниси ли ти главом кнез Градоје, стари Орао од Орлова Града?“

Кнез Градоје — који не скидаше својих погледа са лица Санџак-Бега — сав задрхта и побледе. Напрегнувши све своје силе подиже се живо, те грчевито дохвати Бега за обе руке, и онда викну загушљивим гласом:

„Ха! . . . Видим! . . . Видим те ко си! . . . Ох, Мандо, . . . Ох, снахо моја! Ево Станка! . . . Станко, ох . . . бедни Станко!“

И онда — узбуђење беше и сувише јако за већ изнурену снагу старчеву. Онај

силни напор сломио га је. Срце му силно залупа последњим куцањем.

И онда — узбуђење бејаше и сувише силно за већ изнурену снагу старчеву. Онај силни напор, и душевни и телесни, оно велико изненађење да види човека, од којег је сенка тако често падала на Звезду Даницу Орлова Града, — све то заједно сломило га је. Срце му нагло и силно закуца — последњим куцањем. Паде мртав кнез Градоје од Орлова Града. „Да таквога не има сокола!“

* * *

Сутрадан је сунце обасјало два гроба, један поред другог. Санџак-Бег је заповедио те је сваки његов војник положио по један камен на гробове кнеза Градоја и верног му слуге Ристивора.

И сам султан Бајазит Илдириим, чувши за јунаштво њихово, објавио је свој турској војсци заповест: да сваки војник, био он Јаничар, или био Спахија, Тимарлија или Зијаметлија, кад год га пут нанесе онуда, стане пред оним гробовима, и у знак свога поштовања положи ма било по један шљунак на њих! Тако се кроз стотине година држала громада од камења, прост споменик подигнут рукама Турака јунака, двојици јунака од Косовских Срба.

Крај

14. VI. 1000

87

94

99

104-5

107

113

120

119-3

141

